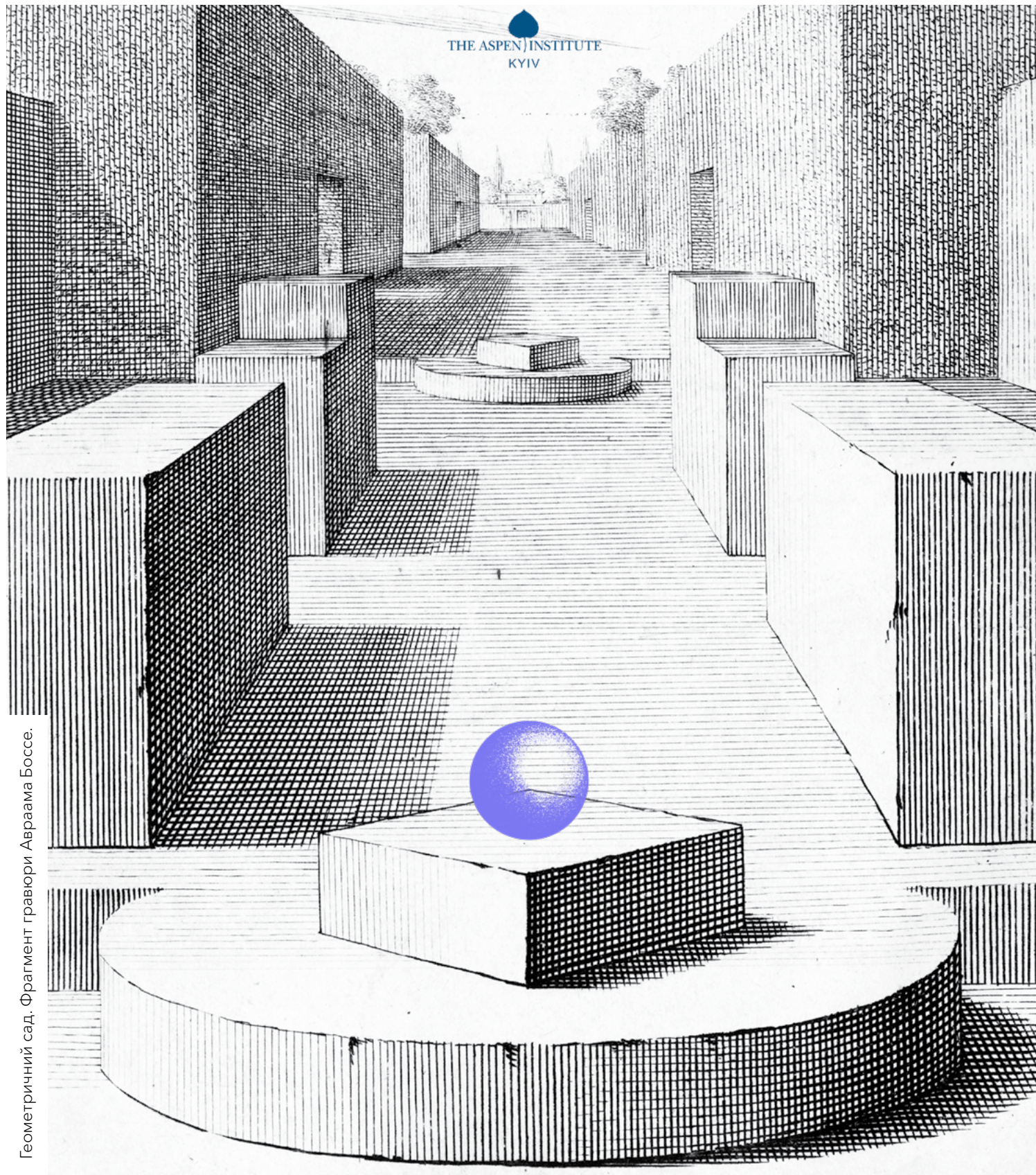

Геометричний сад. Фрагмент гравюри Авраама Боссе.

(ПЕРЕ)ОСМИСЛЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ УКРАЇНИ

Тексти для семінару

(ПЕРЕ)ОСМИСЛЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ УКРАЇНИ

Упорядник: Олег Хома

Літературне редагування: Ірина Троскот

Дизайн і верстка: Лілія Коваль

Відповідальна команда Аспен Інституту Київ:

Юлія Тичківська, виконавча директорка

Денис Полтавець, директор програмного розвитку

Олена Фоміна, керівниця проєкту «Про суспільний договір для України»

Редакційна колегія:

Андрій Кулаков, програмний координатор програми для Спільноти Аспен Інституту Київ

Володимир Фадєєв, завідувач відділу Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Олег Хома, професор, завідувач кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету і професор кафедри історії філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Зміст цього документа є відповідальністю авторів текстів, його за жодних обставин не можна вважати таким, що відтворює позицію Національного фонду демократії / National Endowment for Democracy (NED) та ГС «Аспен Інститут Київ».

© Громадська спілка «Аспен Інститут Київ», 2023.

Сергій Пролєєв, Олеся Островська-Люта, Олег Хома, Володимир Єрмоленко, Вахтанг Кебуладзе, Ярослав Грицак, Павло Шеремета, Сергій Корсунський, Всеволод Речицький.

Усі права захищено.

АСПЕН ІНСТИТУТ КИЇВ

Аспен Інститут Київ – це українська позапартійна громадська спілка, що підтримує становлення ціннісно-орієнтованого лідерства, сприяє розвитку культури діалогу та створює можливості для обміну ідеями. Аспен Інститут Київ оголосив про початок діяльності 27 травня 2016 року.

На виконання своєї місії Аспен Інститут Київ залучає до діалогу лідерів бізнесу, державного врядування, представників академічної спільноти, медіа, культурних проєктів, громадянського суспільства та інших важливих соціальних сфер.

Семінари, базовані на обговоренні класичних і сучасних текстів, є одним з основних видів діяльності Аспен Інституту Київ. Зазвичай семінари Аспен Інституту Київ збирають за круглим столом лідерів, які представляють різні суспільні групи, професії, регіони та країни. Семінари відбуваються в Україні від 2008 року. Нині в них взяли участь понад 1500 осіб.

Аспен Інститут Київ є членом міжнародної мережі Аспен Інститутів, які здійснюють діяльність у 13 країнах світу.

aspeninstitutekyiv.org

office@aspeninstitutekyiv.org

Зміст

Вступне слово	7
Сергій Пролєєв, Вікторія Шамрай Ідея суспільного договору: джерела й призначення	9
Олеся Островська-Люта Суспільний договір: як розпізнати його симптоми?	17
Олег Хома Українці, війна й метафора суспільної угоди	23
Володимир Єрмоленко Яка суспільна угода нам потрібна?	33
Вахтанг Кебуладзе Яка в нас суспільна угода?	39
Ярослав Грицак Війна й новий суспільний договір	45
Павло Шеремета Соціальний договір для економічного прориву	51
Сергій Корсунський Суспільний договір в Україні: його поява, форма, зміст і місце в системі суспільних відносин	59
Всеволод Речицький Конституція України: суспільний договір у випробуваннях війни	65
Глосарій	72
Додаток	75

Вступне слово

Розпошир удаль зір свій, як і розуму коло,
Про кінець, що вже близько, згадай,
Визначай свою ціль, озирнися навколо,
Спостерігши бажань власних край, –
На яких же речах ти будинок поклав?
Коли камінь – стоятиме дім,
Як пісок же під ним – то б хоч як не стояв,
Розметнеться за вітром сухим.

Григорій Сковорода

Війна, яка стала випробуванням для українського народу, та її численні жертви вимагають від кожного з нас особистої відповідальності за майбутнє нашої країни. Адже навіть військова перемога потребує ясного і, що не менш важливо, спільного уявлення про майбутнє, в якому хотілося б жити та яке виправдало б наші жертви.

З цим розумінням Аспен Інститут Київ запросив відомих українських учених, мислителів, інтелектуалів поділитися роздумами щодо майбутнього устрою нашого суспільства, спільних принципів і цінностей як основи національного відновлення, суперечностей та можливостей, які потребують постійної уваги і лідерів, і всіх співгромадян. Результатом стала збірка есеїв, яку ви тримаєте в руках.

Цією збіркою ми плануємо підтримати обговорення ідей, пов'язаних з поняттям суспільного договору, його загальних і конкретних рис, важливих і для окремих секторів, і для суспільства загалом. Щиро запрошуємо вас уважно прочитати ці тексти. Попри невеликий обсяг, кожен есей містить спробу цілісного бачення суспільного устрою в нашій країні. А отже, автори запрошують вас серйозно задуматися, у якій Україні ви хочете жити? Яких принципів і норм варто дотримуватися, щоб знову якомога швидше стати на шлях розвитку? Які суперечності доведеться подолати й коштом яких саме компромісів?

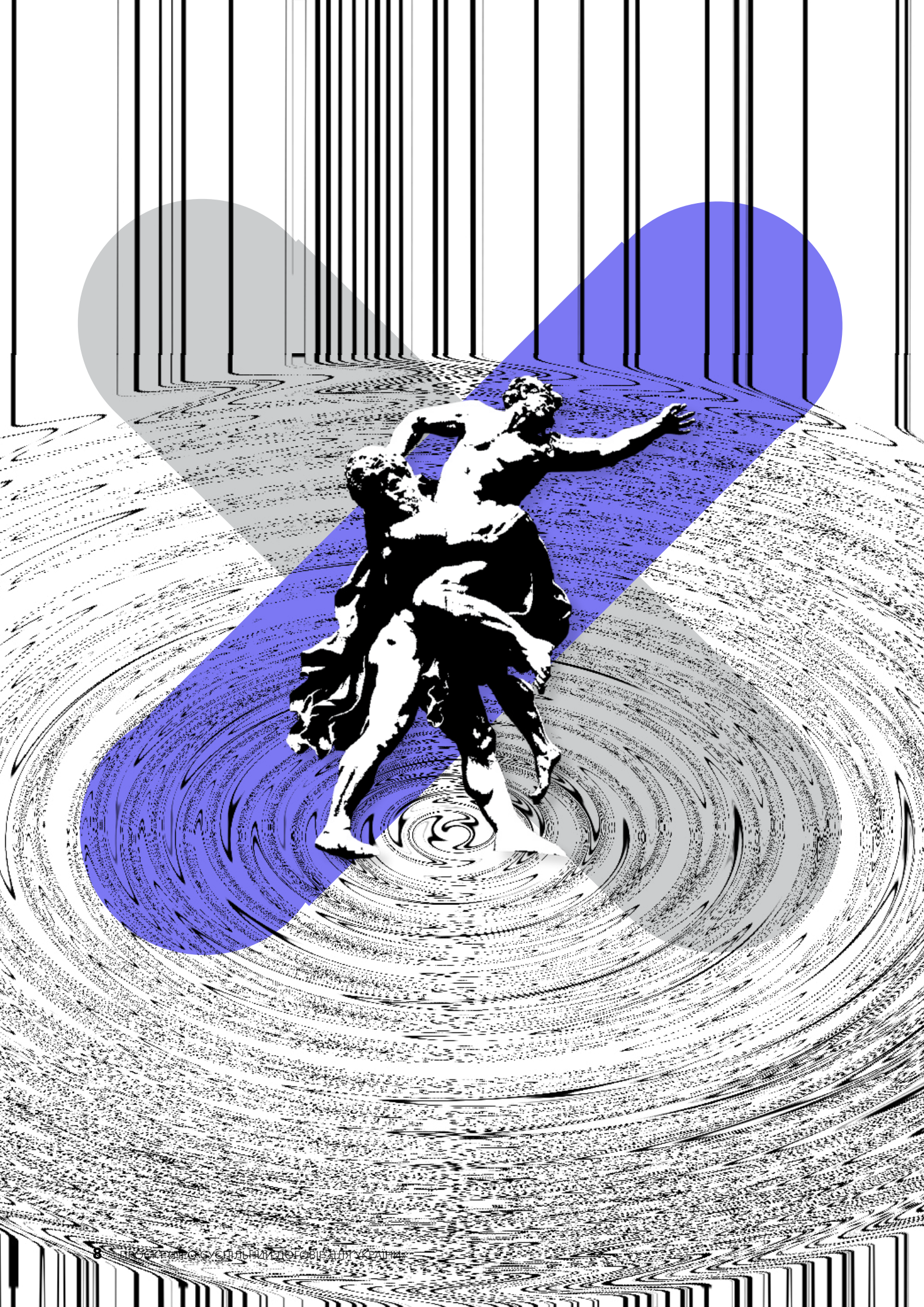
Ми впевнені, що якомога ширше й відверте залучення до такого діалогу є корисним і навіть терапевтичним. Саме від нашої здатності домовлятися та діяти спільно залежить і доля перемоги, і доля всієї країни, і навіть доля світового порядку найближчого десятиліття. Наперед дякуємо вам за активну участь в обговореннях суспільного договору для України.

Слава Україні! Героям слава!

ЮЛІЯ ТИЧКІВСЬКА

Виконавча директорка Аспен Інституту Київ

Ідея суспільного договору: джерела й призначення

ВИХІДНА СУПЕРЕЧНІСТЬ, ЯКУ МАЄ РОЗВ'ЯЗАТИ СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР

- 10 Суспільний договір (contract social) – це винайдений модерном особливий спосіб організації (самоорганізації) суспільства, засновком якого є вільні самоврядні індивіди з невіддільними правами та єдиною природою. Він покликаний розв'язати гостру суперечність, що виникає в людській природі. Природа людини – не лише її єство, суто органічні властивості, а передусім сутність людини та всі риси, які з неї логічно – з необхідності –
- 15 випливають. Людина є живою істотою, тож природно прагне зберегти, продовжити й захистити життя від усіляких зазіхань. У цьому модерні мислителі вбачають природне право людини, яке визначається як фундаментальне право на життя – одне з трьох базових (разом із правом власності й свободою) і невіддільних прав людини. Водночас людина вільна від природи – її волю нічим не зв'язано й не обмежено. Як сказав Гоббс: «Кожна
- 20 людина від природи має право на все». Але якщо один індивід має право на все й інший так само має право на все, то між ними неодмінно виникне конфлікт. Адже зазіхання одного на щось рано чи пізно перетнеться з зазіханням іншого на те саме, що обов'язково спричинить суперечку, розбрат, а потім і зіткнення – застосування сили, щоб отримати бажане. Такий конфлікт спричиняє загрозу життю та безпеці його учасників. У цьому
- 25 й полягає суперечність, властива людській природі: за природою людина має незаперечне право на життя, але водночас вона свободна – а реалізація свободи як «права на все» продукує загрозу людському життю. Так природа людини виявляється саморуйнівною – вона сама себе заперечує та створює небезпеку власному існуванню.

- Якщо не розв'язати цю суперечність людської природи, то рід людський буде при-
- 30 реченим на самознищення. Щоб розв'язати фатальну суперечність власної природи й убезпечити людство від загибелі, виникає **ідея суспільного договору**. Отже, у своєму початку суспільний договір – це не якесь блага побажання або варіант розвитку людства – щось, що може бути або чого може й не бути. Суспільний договір – це той необхідний акт життєдіяльності людей, без якого неможливе їхнє спільне буття й узагалі існування.
- 35 Без суспільного договору люди приречені на загибель у «війні всіх проти всіх».

ТЕОРЕТИЧНІ ДЕФЕКТИ МОДЕРНОЇ «ПРИРОДИ ЛЮДИНИ»

Щоправда, цим міркуванням, класичним виявом яких став «Левіафан» Гоббса, властиві кілька теоретичних дефектів. Розглянемо їх. Звісно, не можна заперечити, що живе прагне

Сергій Пролєєв – філософ і письменник. Доктор філософських наук, завідувач відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2018), премії «Книжка року» (2020), премії ім. С. Кримського за найбільш новаторську філософську концепцію (2021) та інших відзнак. У 1998–2019 роках – президент Українського філософського фонду, у 2007–2019 – головний редактор журналу «Філософська думка». Автор близько 300 наукових праць, серед яких п'ять індивідуальних та 22 колективні монографії.

Вікторія Шамрай – український філософ. Кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Лауреат премії ім. С. Кримського за найбільш новаторську філософську концепцію (2016).

залишатися живим за будь-яких перепон, загроз і викликів. Але таке прагнення – не більш ніж інстинкт виживання живої істоти. З її природного бажання жити й визнання природності її зусиль та дій зі збереження свого життя жодним чином не впливає **право** на життя. Це не право, а просте бажання живої істоти – її фактичність, а не належне. Перетворення чистої фактичності на право, надання їй нормативного значення – перший теоретичний виверт, до якого вдається Гоббс (а вслід за ним і всі інші модерні мислителі).

Другий теоретичний дефект полягає в такому: навіть якщо визнати наявність у людини як живої істоти права на життя, залишається незрозумілою вибірковість визнання й застосування цього права. Адже підставою для нього в людини є лише факт її живого існування. Однак людина **не єдина у світі жива істота**. Живих істот безліч. Як жива істота людина нічим не краща й не гірша від мурахи чи антилопи. Але про право на життя хоча б тварин не йдеться ні Гоббсу, ні жодному іншому прихильнику ідеї цього невіддільного природного права. Не можна сказати, що його відкидають – це було б логічно складно зробити. Просто про нього не йдеться – його ігнорують, начебто його зовсім не існує. Такий дефект у розумінні права на життя нині намагається виправити екологічна свідомість, яка наголошує на правах тварин і всіх живих істот. Наразі маємо прецедент визнання правосуб'єктності навіть річки Ганг, яку розглядають не тільки як живу, а і як священну істоту.

Третій теоретичний дефект стосується свободи, яку в межах природно-правової парадигми просто приписують людині. У християнській думці свободу волі обґрунтовували через ідею богоподібності людини, що давало потужні теоретичні підстави визнавати свободу як фундаментальну людську рису. Апеляція лише до природи не дає таких підстав. Тому свобода волі в модерній думці здебільшого постулюється – це певна загальнофілософська аксіома (хоча, звісно, введена не абстрактно, адже вона корелює з низкою антропологічних міркувань).

На ці дефекти теоретичних засновків мислення про людину модерна думка рішуче не зважала. Такий випадок в історії думки не поодинокий. Як сказав один видатний учений: «Дивовижно, скільки сильних результатів у науці отримано на дуже слабких засадах». Так само модерне розуміння людської природи, досить уразливе у своїх обґрунтуваннях, стало основою дивовижно потужної соціальності – моделі суспільства з найвищою динамікою розвитку в історії людства.

ТЕЛЕОЛОГІЯ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ: МИР, ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ

Зі сказаного очевидно, що ідею суспільного договору породжує суперечність у людській природі – між невіддільним правом на життя та такою невіддільною рисою людини, як свобода (свобідна воля). Щоб її розв'язати, люди мають **домовитися** між собою про те, щоб не застосовувати силу один щодо одного – себто виключити зі своїх відносин насильство. Чи передбачає така домовленість обмеження свободи волі? Аж ніяк. Адже одним з виявів свободи є не лише здійснення бажаної дії, а й **утримання** від певної дії. Утримання від насильства щодо іншої людини лише підтверджує, а не скасовує принцип свободи волі.

Відсутність насильства в спільному житті людей означає мир. Тому саме у встановленні суспільного миру – повної елімінації насильства зі стосунків між людьми – полягає визначальна мета суспільного договору, його телеологія. Це договір не про будь-що, не про розмаїті форми людської поведінки й норми, не про те, що дозволено, а що ні, а про єдине – про гарантії суспільного миру й убезпечення від насильства. Він покликаний гарантувати право на життя, а відтак – простір, вільний від насильства.

Коли люди його укладають, вони переходять з природного стану у стан **громадянський** – власне суспільний. Тож укладаючи суспільний договір – і тільки від цього мо-

менту – самі люди стають громадянами. На цьому моменті варто наголосити: не якісь спільноти, групи чи організації, соціальні сили чи інститути є укладачами суспільного договору, а лише суверенні індивіди – конкретні людські особи, кожна з яких має свободу волі. Такі самоврядні індивіди є носіями невіддільних прав і сувереном влади. Організації чи інститути – лише вторинні структури, які ці індивіди утворюють. Самоврядність індивідів – громадян – має бути формально (правопорядок, судочинство) й матеріально (статки, робота інституцій) забезпечено, інакше договір стає фіктивним. Чималу роль у забезпеченні дієвості суспільного договору відіграє культура політичної участі громадян, без якої виникає великий ризик відчуження влади від народу (громадянської спільноти).

Саме фундаментальна роль індивідів стає засновком принципово інакшого типу суспільства, якого раніше не існувало в історії людства, – модерного суспільства. Усі інші суспільства виходять з первинності спільноти й базуються на основі її – цієї спільноти – органічних і культурних властивостей. Винятком з цього загального правила є лише античний поліс, у якому також був примат індивіда. Однак і поліс – це замкнене, станове громадянське суспільство. Тільки модерн – європейський Новий час – створює суспільство, наріжним каменем якого є самоврядний (здатний самовизначатися й робити вільний вибір) індивід. Такого ніде й ніколи не було в багатотисячолітній історії людства. Цим започатковано не лише безпрецедентний спосіб організації суспільства, а й новий тип цивілізації.

ДЕРЖАВА ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЄВОСТІ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ

Принцип відмови свобідних людей від насильства у стосунках між собою має дуже добрий і перспективний вигляд – він уможлиблює спільне життя людей, забезпечує право на життя та стверджує свободу волі. Однак залишається проблема людського існування згідно з суспільним договором. Адже нема гарантій, що всі учасники суспільства неухильно дотримуватимуться миру, себто незастосування сили в стосунках. Тому виникає потреба в інстанції, яка гарантувала б дієвість суспільного договору – його дотримання всіма й повсякчасно. І гарантувала б зокрема застосуванням сили до його порушників. Так виникає держава як елемент функціонування суспільного договору.

Тут знов необхідно зробити важливу заувагу. Поширеним є уявлення про державу як інститут, що має в суспільстві монополію на легальне насильство, й узагалі як на верховний орган розпорядження суспільними справами. Через це державу та її функціонерів цілком невиправдано іменують коротко «владою». У цьому іменуванні відбувається зловживання підміною поняття, у якій, як у краплині води, відбиваються всі вади соціального ладу сучасної України. Зараз, у трагічний час російської навали, одним з рефлексів спротиву їй є цілеспрямований перехід українських громадян зі спілкування російською на українську мову. Це зрозуміле бажання не мати нічого спільного з агресором, навіть у способі мовлення. Однак ще важливішою стала б відмова від іменування владою президента, уряду, парламенту й інших державних органів, які є лише функціонерами – виконавцями – політичної влади, а не її носіями. Правдивим носієм і джерелом влади є тільки спільнота громадян – народ України (що фіксує й чинна українська Конституція). Без твердого розуміння цього годі сподіватися на якісь конструктивні соціальні перетворення у країні.

Держава зовсім не має беззастережної «монополії на легальне насильство». Щоб цей принцип набув правдивого сенсу, до нього треба додати обмежувальну заувагу: держава має право на насильство лише для унеможливлення насильства у суспільних відносинах, у взаємодіях людей. Держава не має права застосовувати силу як їй заманеться, а тільки в суворих межах забезпечення суспільного миру – себто простору, вільного від насильства. Будь-яке інше застосування сили державою незаконне. І громадя-

ни мають **повне законне право** не лише протидіяти таким злочинним акціям держави, а й **повстати** проти неї. До речі, на основі цього законного права на повстання проти держави, яка зловживає використанням влади, діяли Майдани 2004-го та 2013-2014 років.

НАСИЛЬСТВО ЯК ПОРУШЕННЯ ПРАВ. ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ

Щоб сповна зрозуміти зміст суспільного договору як договору про мир (унеможливлення насильства в суспільстві), треба осягнути природу насильства в його глибині. Панування сили відбувається не тільки тоді, коли одна людина б'є іншу палицею по голові чи бодай вдається до погроз таке зробити. Універсальною формулою насильства є **порушення прав**. Наруга над правами людини, утиск її свободи – це, по суті, насильство, навіть якщо при цьому жодну фізичну силу не застосовують. Забезпечення невіддільних (від природи людини) і загалом законних (визначених законодавством країни) прав коротко називають **справедливістю**. Для її дотримання суспільний договір передбачає створення окремої інстанції – суду та судочинства.

І тут знов треба внести корективи у вітчизняний соціальний досвід, який ледь не поєднує (аж до повного ототожнення) державу та судочинство. Така похибка яскраво засвідчує ще одне злякисне переродження держави, яка не тільки в застосуванні сили виходить за межі єдиної правдивої підстави для цього – унеможливлення насильства, а й де-факто підпорядковує собі справу судочинства. Між тим, за правдивим сенсом суспільного договору, судочинство утворює **окрему гілку використання влади** – так звану судову владу. Усі чули про принцип розподілу влад як необхідний засновок демократичного урядування. Але не всі усвідомлюють, що його призначення – не просто запобігти надмірній концентрації владних функцій «в одних руках» (держави) і в начебто шкідливій самій по собі монополізації влади (через спокусу зловживати нею) й навіть не у функції взаємного контролю законодавчої, виконавчої та судової влад. Насамперед розподіл влад зумовлений їх **різною природою** – це різні за природою влади (точніше, різні владні функції та способи їх здійснювати).

Відмінність функцій безпеки (державна, виконавча влада) та функцій справедливості (судова влада) робить їх не протилежними, а взаємодоповнювальними. Якраз в обширі більш загального впорядкування суспільних відносин, яким є суспільний договір, ця взаємодоповнювальність стає очевидною. Як безпеки (мир, свобода від насильства) не може бути досягнуто за межами справедливості, так і справедливість є способом забезпечувати мир і гарантії від насильства. Ідея прав становить ту спільну ланку, що поєднує принцип безпеки з принципом справедливості, – ланку, без якої і той, і той принципи втрачають сенс.

СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР – НЕ ПРОСТО АКТ, А ПЕРМАНЕНТНИЙ ПРОЦЕС

Окрім змісту суспільного договору, треба брати до уваги його **процесуальний характер**. Суспільний договір аж ніяк не є окремим, разовим актом, який одного разу прийняли й відтоді він просто існує. Суспільний договір повсякчас пролонгується, повіряється, немовби перевстановлюється в кожній ситуації соціальної взаємодії. Він є не актом, а перманентним процесом. Без цього суспільний договір швидко втрачає свою дієвість, піддається ерозії та переродженню – від нього залишається порожня декларація, а не дієвий регулятив усіх суспільних відносин. Звідси виняткова роль діалогу, взаєморозуміння, виявлення й узгодження інтересів у житті суспільства, утвореного силою суспільного договору. Цю особливість суспільного договору – те, що він є нескінченно триваючою настановою, яка повсякчас підтверджує себе в усіх соціальних ситуаціях, – можна визначити як його **перманентність**. Тобто суспільний договір мало укласти – його потрібно повсякчас відновлювати. Але як? Соціальні механізми повернення суспільному

договору дієвості нині є однією зі значущих тем соціально-філософського дискурсу (вказемо, зокрема, на цікаву концепцію контрдемократії П. Розанвалона, яка передбачає подолання вад представницької демократії (народ-виборець) шляхом надання нових владних функцій, як-от народ-спостерігач, народ-вето та народ-суддя).

- 5 Радикально відмінною від попередніх соціально-політичних уявлень (зокрема теорій суспільної злагоди) робить теорію суспільного договору властивий їй **конструктивізм**. Хоч би як наголошували домодерні мислителі на владі закону, на волі народу, на зобов'язувальній відповідальності правителя перед суспільством – у будь-якому разі йдеться про суто органічне існування соціального тіла. Ніколи не виникає думка, що су-
- 10 пільство **штучно встановлюється**, свідомо визначається волею людей, яка повсякчас на нього впливає й коригує. Радикальна новизна теорії суспільного договору полягає передусім не в тому, що існування суспільства вимагає і своєї основної згоди, і злагоди його учасників. Головне, що вона відкриває принципово інший, небачений режим існування соціального тіла – воно започатковується як штучний, конституційований (вислів, що йде
- 15 від Локка) витвір людської волі; воно залишається **постійно витворюваним** цією волею; у самій структурі суспільства закладено механізми його існування як устрою, що сам себе організує і трансформує. Витворений так соціум є передусім суспільством громадян та їх інституалізованої волі – тобто **громадянським суспільством**.

20 СИСТЕМА СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ

- Суспільний договір є багатофункціональним. Він має універсальний соціальний ефект і визначає різні сфери життєдіяльності. Вище вже йшлося про те, що ним проводять межу між двома станами існування людини – природним і громадянським. Звісно, передусім йдеться не про конкретну історичну подію, а про теоретичне розмежування. Історично перехід від одного стану до іншого відбувається не взагалі в людині й не в людстві загалом, а в межах **окремого суспільства**. Учасники ось цього суспільного договору утворюють конкретну спільноту – ось цей народ, це суспільство. Лише щодо
- 25 нього суспільний договір має свою дієвість. Людство, яке утворюють різні народи й суспільства, не поєднано одним суспільним договором – він присутній лише латентно (як усезагальне й часто досить формальне визнання єдності людської природи та невіддільних прав людини).

- Отже, у формі суспільного договору відбувається потрійна подія: 1) виокремлюється народ; 2) конститується суспільство як єдність спілкування та взаємодії людей; 3) утворюється держава як вияв спільної волі та інстанція влади, підпорядкованими якій
- 35 визнають себе учасники суспільства. Від самого початку договірна теорія утворення держави робить її інструментом самореалізації суспільства й розв'язання суспільних завдань (передусім миру, безпеки, статку й справедливості). Тому примат суспільства над державою, а також верховенство права як юридично оформленої волі народу є фундаментальними політико-правовими принципами, невіддільними від суспільного
- 40 договору. Суспільний договір, примат суспільства над державою, верховенство права є взаємопов'язаними й змістовно невіддільними елементами однієї засадничої політико-правової ідеї, що визначає сутність модерної держави.

- Суспільний договір – не окремий механізм суспільної консолідації. Він може існувати й здобуває ефективність у **цілісній системі** взаємопов'язаних соціальних настанов, принципів і форм. Їх узагальненим виявом слугує своєрідна теоретична формула, яка поєднує в собі головні інновації, властиві соціальному проекту модерну. Вона матиме такий вигляд: (1) **перетворення суспільства** відповідно до вимог (2) **людської природи** (що оприявнюється в (3) **природних законах і невіддільних правах людини**), наслідком чого стає (4) **відкрите громадянське суспільство**, основу якого становлять (5) **суверенні**

індивіди, що власною волею встановлюють суспільство шляхом (6) **договору**, за яким, зокрема, створюється підпорядкована громадянській спільноті (суспільству) (7) **права-ва держава**. Поєднані договором самоврядні індивіди утворюють колективне тіло – (8) **націю** (народ), яка є єдиним (9) **сувереном влади**, що (9а) **делегує** державі договірно (конституційно) визначені повноваження, які (9б) **здійснюються** самим народом (нацією) та (9в) **служать** інтересам нації, що полягають насамперед у забезпеченні невіддільних прав людини (серед яких базовими є (10) **життя**, (11) **свобода**, (12) **власність**, а їх загальною запорукою – (13) **суспільний мир**). Окрім конституційно-правових гарантій прав, їх дієвість забезпечує простір, вільний від панування, механізмом існування якого є (14) **риннок**. Відтак життя суспільства підпорядковується (15) **фундаментальним цінностям** свободи, справедливості й солідарності (які було виголошено ще Великою французькою революцією у вигляді гасла «свобода, рівність, братерство»), а універсальним способом життя в ньому стає (16) **раціональний вибір**, з яким корелює та яким постійно твориться (17) **раціональна соціальність**. Усі елементи цієї формули – системи суспільного договору – в певному вигляді й досі зберігають свою дієвість.

АВТЕНТИЧНІСТЬ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ

Наостанок маємо усунути одне поширене непорозуміння, пов'язане з суспільним договором. Часто його не відрізняють від завжди наявної в суспільстві системи узгодженостей, усталеного балансу інтересів, явних чи імпліцитних домовленостей щодо умов існування в суспільстві окремих соціальних груп, суб'єктів, інституцій тощо. Якщо ця чинна система суспільної консолідації перестане влаштовувати громадян чи певні соціально-політичні сили, починається дискурс щодо необхідності «укласти новий суспільний договір» (у якому, як передбачають, буде усунуто недоліки наявної системи, відбудеться перерозподіл владних повноважень, буде розв'язано гострі соціальні суперечності тощо). Ані така система консенсусу різних соціальних інтересів, ані проекти її зміни ніяк не стосуються власне суспільного договору.

Суспільний договір – сподіваємося, це цілком оприявнюється з вищевикладеного – треба чітко відрізнити від різноманітних соціально-політичних домовленостей чи способів суспільного визнання, що впорядковують поле соціальних взаємодій. Будь-який суспільний устрій не може існувати без опертя на такі домовленості, що за своєю природою є формою визнання й узгодження різних соціальних інтересів. На відміну від таких угод, суспільний договір є способом **конституювати суспільство особливого типу**. Аж доки як засновок суспільства відбудуться самоврядні індивіди (тільки вони можуть бути укладачами суспільного договору), доки народ постане реальним сувереном влади, готовим бути її єдиним повноважним розпорядником, говорити про суспільний договір марно і недоречно. Тому прагнення укласти суспільний договір передбачає рішучу соціальну боротьбу просоціальної системи, що стоїть на заваді системі суспільного договору з усіма її названими вище елементами.

Доречно поставити питання: «Чому в Україні дотепер не відбувся суспільний договір? Які головні перепони цього?» Звісно, відповідь на нього передбачає розгорнутий соціально-політичний та культурно-історичний аналіз. Але якщо винести за дужки картину взаємодії різноманітних чинників, ефекту історичних подій, розподілу соціальних сил і впливу культурних особливостей, можна сказати, що головною перепорою стала узурпація влади та власності з боку замкненої корпорації осіб (можновладців). Цим злоякісним покручем спотворено всю систему суспільних відносин, порядок і хід справ в основних сферах життєдіяльності, придушено ініціативу, новації, творчий потенціал людей і, зрештою, унеможливлено продуктивний розвиток країни. Тому варто усвідомити: без боротьби з цим соціальним лихом укласти суспільний договір неможливо, і вод-

5 ночас реалізація правдивого суспільного договору є способом подолати деструктивну, паразитарну соціально-політичну систему, руйнівну силу якої відчують на собі українські громадяни; і небезпека зростання якої на ґрунті післявоєнних руйнацій цілком реальна. Отже, питання суспільного договору для сучасної України – це не інтелектуальна абстракція й навіть не досить розмите прагнення «покращити життя», а питання того, в чийх руках – власне народу, громадян чи керівної верхівки (панівного «політичного класу») – опиниться соціальна ініціатива. У нинішніх умовах України ідея суспільного договору – це гасло боротьби за історичну перспективу країни: ту плідну перспективу, за яку врешті мужньо б'ються на фронті, гинуть і перемагають українські воїни.

Українська абетка. Малюнок Георгія Нарбута

Суспільний договір: як розпізнати його симптоми?

Насамперед пропоную відштовхнутися від думки, що не існує суспільства без суспільного договору. Саме певна форма порозуміння між різними людьми, які становлять одну спільноту (а кілька спільнот становлять одне суспільство), і робить можливим існування такого суспільства. Воно тримається як єдність через ідеї й підходи, які поділяють його члени, – зокрема це стосується організації влади в такому суспільстві. Чому певні індивіди й кола людей мають владу? Як ця влада переходить від однієї людини до іншої? Коли насильство виправдане, а коли ні? Який обов'язок тих груп, що мають владу, і який – тих, хто її не має? Які їхні права? Як бачимо, без якоїсь форми відповіді на ці питання, навіть у вигляді міфології чи релігійної організації, співжиття людей неможливе. Чому «навіть»? Бо починаючи від Нового часу, європейські суспільства дедалі більше покладаються на раціональну організацію життя й менше – на сакральну. Останнє особливо яскраво виявляється, наприклад, у середньовіччі: пригадаймо концепцію священного тіла короля, яке в містичний спосіб охоплює всіх членів спільноти. Однак раціональна організація йде у фарватері уявлення про себе, самоопису, що має сакральне коріння. Раціональне не передує, воно узгоджується з вірою.

Історик Бенедикт Андерсон назвав це явище «уявленими спільнотами» – згідно з його ідеєю, будь-яка нація є передусім спільнотою, що спирається на спільну уяву. Зазвичай це історія, яка пояснює давнє походження, а відтак і особливі права цієї спільноти. Отже, в її основі – певна оповідь, переказ, що, звичайно, не впливає з раціонального цілепокладання, а є творчим опрацюванням життєвого світу й зазвичай має священний характер. Сучасних суспільств це стосується так само, як і давніх. Наприклад, саме підкреслено сакральний характер внутрішнього наративу вражає в російському політичному порядку денному. З погляду спроможності надавати своєму адепту пояснення про світоустрій це добре демонструє популярність і дієвість терміна «русский мир».

Однак зрозуміти й описати суспільний договір можна лише з певної дистанції. Частіше постфактум або перебуваючи за межами щоденного суспільного життя. Таке перебування за межами можливе при застосуванні специфічних інтелектуальних процедур, які, наприклад, належать до інструментарію філософського пізнання. Схожими формами є соціологічний аналіз або – в зовсім інший спосіб – поетичне (тобто засобами мистецтва) опрацювання дійсності. Останнє дає високий ступінь свободи інтерпретації й покладається на індивідуальну чутливість автора: вхопити своєрідний «нерв», дух часу, оприятити суспільні тривоги не через раціональне, а в спосіб, що перебуває на межі між чуттєвим і розумним. Це особливо цінний метод роботи з суспільною реальністю,

Олеся Островська-Люта – артменеджерка та кураторка сучасного мистецтва, генеральна директорка Національного культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький Арсенал». Олеся Островська-Люта була заступницею директора Аналітичного центру pro.mova, керівницею проєктів і програм Благодійного фонду «Розвиток України», а у 2014 році обіймала посаду першої заступниці міністра культури. Кураторка виставкових проєктів: «Ніжність», «Deja Vu», «Мінливий світ – розказаний час», «Велика несподіванка», «Неприкаяні» тощо. Авторка статей з питань українського мистецтва й сучасної культури в українських та іноземних виданнях.

коли йдеться про ретроспективне розуміння певної спільноти людей – історичне дослідження. Через вивчення поезії, фольклору та візуальних мистецтв попередніх епох можна вловити характерні для них ідеї.

Отже, чи існує суспільний договір в українському суспільстві? Звичайно, так. Який він? Це складно вхопити щодо того моменту, з якого ми запитуємо. Натомість доволі легко зрозуміти суспільний договір попередніх періодів. Наприклад, суспільний договір пізнього СРСР можна «зчитати» на рівні радянських анекдотів і тогочасних жартівливих висловів. Один з найвідоміших: «Вони вдають, що платять нам, а ми вдаємо, що працюємо». Окреслено чіткий розподіл на таких собі панівних експлуататорів «вони» і хитромудрих ескапістів «ми». Тобто суспільний договір є виявом і наслідком взаємодії суспільних сил. Його можна виявити, дослідити, раціоналізувати й заохочувати, але не можна впровадити в суспільне життя зусиллями однієї групи.

Найближчий українському читачеві досвід свідомої зміни суспільного договору через політику – це політика більшовиків, зокрема на самому початку радянського проєкту в ранніх 1920-х і пізніше, на початку 1930-х, коли стартували колективізація та індустріалізація. Як бачимо зі згаданого вище анекдоту, здебільшого цей проєкт провалився, бажана суспільна зміна не відбулася. Суть цієї зміни – безкласове суспільство трудових ентузіастів, які відмовилися від приватності, а для ефективного забезпечення такого стану справ передали свої права Комуністичній партії та контрольованій нею державі. Однак відбулися інші незаплановані зміни, які згодом і визначили характер взаємодій усередині радянського суспільства. Виразний приклад цього провалу – свято 8 березня, заплановане саме як символ емансипації та добровільного об'єднання жінок задля безкласового колективного життя у спільноті рівноправних індивідів. Коли День солідарності жінок потрапив у контекст реального суспільства, він трансформувався в куртуазно-патріархальне свято, що закріплює ідею підпорядкованого становища жінки, якій відведено ролі матері, дружини й коханки та від якої очікують неоплачуваної доглядальної праці, яку винагороджують раз на рік у вигляді згаданого свята. Фактично відбулося діаметрально протилежне від того, що планувала панівна група.

Отож суспільний договір завжди присутній там, де існує суспільство, проте його не можна запланувати й запровадити згори вниз. Однак можна ідентифікувати або через суто інтелектуальні процедури, або за допомогою мистецьких форм опису дійсності.

Суспільний договір не є остаточно визначеним і встановленим, він змінюється під впливом обставин життя суспільства. Наприклад, в українському суспільстві договір, який дозволяв паралельне життя економічних та політичних еліт й решти суспільства, суттєво похитнувся з Революцією гідності й, імовірно, занепаде внаслідок російської війни проти України.

Яким є домайданий український суспільний договір? Його можна описати так: «Ми не втручаємося у ваші обладунки, а ви закриваєте очі на наші». Для обох груп ідеться про функціонування паралельно до формальних суспільних інститутів і норм. І тут знову бачимо розподіл на «людей» та «еліти». Це наслідок досвіду життя в радянському інституційному середовищі, яке не відповідало практикам і нормам самого суспільства, однак еліти зазнавали меншого тиску й мали більше можливостей уникати репресивних норм. Відтак загальноприйнятою «технікою життя» стало подвійне функціонування: публічне життя в рамках заданих норм з відповідною риторикою, застосуванням ритуальних фраз і дій, та приватне життя, де люди об'єднуються в мережі на основі дружби та спорідненості, щоб обходити формальні норми. Таке подвійне функціонування особливо добре помітне на прикладі освітньої системи, а надто середньої школи, де навіть у пострадянський період зберігалися виразні практики лицемірства, описані вище: показовий патріотизм, перебільшене декларування моральних принципів, конформізм тощо.

Варто згадати, що елементом суспільного договору є й те, що можна назвати стратегіями розв'язання безпекових питань або зменшення насильства. У домайданий період ці стратегії були радше індивідуальними, а доповнювали їх приватні мережі взаємопідтримки. У такій стратегії центральне місце посідає індивідуальний добробут / багатство, а для його набуття та збереження розбудовують неформальну мережу довірених осіб, які надають підтримку одне одному, зокрема і шляхом уникання формальних норм («кругова порука»). Тут не беруть до уваги потреб спільного добробуту. Здебільшого так відбувається тому, що й загрози радше індивідуальні, ніж колективні: й індивідуальна бідність – основна з них.

Революція гідності поставила під сумнів такий суспільний договір. Чому так відбулося? Стало очевидним, що досягнути сталої свободи – пересування, вибору праці тощо – можна лише колективно. Активні суспільні групи – громадянське суспільство, журналісти, студентство – вважали таким колективним шляхом перспективу приєднатися до Європейського Союзу. Цю стратегію неможливо втілити ні індивідуально, ні на базі малої неформальної мережі. Оскільки необхідна широка суспільна дія, то й раніше прийнята «техніка життя» виявлялася нерелевантною. Почалася зміна суспільного договору. Цей процес пришвидшило російське повномасштабне вторгнення в Україну, оскільки виклики стали значно гострішими, загрози – смертельними в прямому сенсі слова, а їх подолання вимагає консолідованої суспільної дії. Це також створює тиск на наявні формальні інститути та практики, підсвічує їх генетичний зв'язок з радянським проєктом і нерелевантність суспільному життю нині.

Однак, як ми вже з'ясували, суспільний договір неможливо встановити декретно. Його можна або зафіксувати й описати постфактум, або чинити м'який адвокаційний тиск у бік бажаної суспільної зміни, водночас не маючи гарантії досягти конкретного ефекту, не кажучи вже про конкретний результат. Ідеться про довгу політичну й інтелектуальну дію, яка має багатокомпонентний характер. Одним з найкращих прикладів такої дії є досвід проєкту польських інтелектуалів, які напрацювали політичну доктрину сучасної Польщі, перебуваючи в екзилі поза межами своєї країни. Саме цю доктрину застосували посткомуністичні польські політики вже першого покоління наприкінці 1980-х, а згодом Польща стала першою країною у світі, що визнала незалежність України. Ідеться про гурток паризького журналу «Культура» й постать його головного редактора Єжи Гедройця. Ця спільнота впродовж 1950-1970-х років напрацювала політичну доктрину, яка передбачала затвердження повоєнного польсько-українського кордону, відсутність територіальних претензій до України попри втрату Польщею територій, які століттями вважали центральними для польського державного проєкту, визнання західних українських областей українськими, визнання й підтримку незалежної України. Як бачимо, ідеться про багатолітню копітку інтелектуальну роботу, що не передбачає гарантованого успіху, однак складно віднайти кращу альтернативу такій дії серед наявних прикладів. Інші сучасні приклади – це індоктринація російського суспільства через державну машину пропаганди або контроль інформаційного простору за китайським зразком. Тут ідеться радше про швидку масовану дію, що впливає на суспільне сприйняття, але яку навряд чи можна вважати достатньо глибокою, сталою, а головне – морально прийнятною.

Повертаючись до внутрішнього українського контексту, як ми можемо «намацати» симптоми зміни суспільного договору в Україні від часу Революції гідності й досі?

Один з елементів, якого бракувало в попередньому українському суспільному договорі, попри те, що він дуже важливий для суспільства, яке намагається встановити свою державність, – це питання про центральність або, інакшими словами, суб'єктність України. Може, на додачу навіть варто вжити слово «агентність». Якщо «суб'єктність»

передбачає відчуття себе важливою центральною одиницею, то в терміні «агентність» присутня також дія: здатність діяти від свого імені й заради себе. Нині ми помічаємо саме дедалі більшу готовність визнавати й виявляти свою агентність. Як це виявляється?

5 Передусім національну агентність і суб'єктність позначає перехід багатьох людей, зокрема публічних постатей, на українську мову або як основну, або як мову публічної
присутності. Це важливо, бо така зміна маркує визнання основної та унікальної мови
свого суспільства достатньо важливою, щоб покладатися на неї як на таку, що не тільки
не перешкоджає кар'єрі й суспільному авторитету, а навпаки – допомагає. Це відносно
10 новий стан справ, і він виразно виявляється на рівні попкультури, яка зазвичай чутлива
до масових настроїв, тому водночас їх виражає і формує. Виконавці попмузики масово
перейшли на українську як мову виконання. Попередньо таке можна було зауважити на
самому початку 1990-х із набуттям Україною незалежності: наприклад, україномовний
репертуар Ірини Білик і феноменальна популярність співачки Русі. Але якщо в 1990-х
15 українська стала мовою високої культури, політики й бюрократії, то нині на додачу до
персонажів масової культури бачимо пласт публічних осіб з бізнес-середовища, які ра-
дикально (й іноді відчайдушно) перейшли на українську. Ідеться про певний постколо-
ніальний перехід, коли колишня колонія відкидає економічну, політичну та символічну
вищість метрополії. Зазвичай саме так відбувається підпорядкування й подальше домі-
нування: мешканці колонії на рівні неформальних практик мають засвоїти своє нижче
20 залежне становище й визнати, що їхні звичаї, мова, написані ними тексти й освіта нік-
чемні та заслуговують, щоб їх соромитися або й узагалі не знати. Нині в Україні виразно
бачимо, як це змінюється.

 Ще один симптом – істотне зростання інтересу до історії української культури. В ос-
танні роки проєкти, які висвітлюють важливі феномени української культури, виявляють-
ся значно популярнішими за проєкти суто мистецькі. Такі феномени, як творчість Леся
25 Курбаса й авангардний театр 1920-х, український футуризм 1910–1930-х років, художній
рух модерністів-неовізантістів Бойчуків 1920-х, загалом усі постаті, яких можна вва-
жати частиною Розстріляного відродження, викликають дуже жвавий інтерес. Зокрема
присвячені їм виставки в «Мистецькому арсеналі» в попередні роки належали до най-
30 улюбленіших серед публіки, навіть попри те, що ці культурні феномени не можна назвати
ні «попсовими», ні легкими для сприйняття. Так само дуже популярними були організо-
вані Міністерством культури й інформаційної політики виставки, присвячені Лесі Україн-
ці та Григорію Сковороді. Це вияв руху до інтроспекції та самоаналізу, який визнається
не менш важливим за пізнання й засвоєння «цивілізованого мінімуму», тобто знання, ви-
35 робленого й унормованого в метрополії. Відтак ідеться про намацування власної цен-
тральності, суб'єктності й агентності.

 Наступне пов'язане зі зростанням інтересу й з боку загальної публіки, і з боку пред-
ставників інших еліт (наприклад, бізнесових і політичних) до українського інтелектуаль-
ного поля. Це виявляється й у появі вже більш-менш помітного сегменту українського
40 наукового та науково-популярного нонфікшну в книгарнях, і в інтересі друкованої пре-
си до колонок українських філософів, політологів та інших авторів, і в уже виразному
неформальному освітньому русі: розмаїтті освітніх хабів, курсів, закритих семінарів
тощо. З цим же пов'язаний також інтерес до українських філософських постатей, як-от
до Григорія Сковороди.

45 Зміщення інтересу української публіки від визнаних міжнародних феноменів до
української культури свідчить про інтерес суспільства до себе: свого стану нині й проєк-
ції себе в майбутнє.

 Однак зосередженість на собі може бути також виявом провінційності, закритості
й неспроможності до участі в міжнародному полілозі. Це цілком реальна загроза для

українського публічного поля, зважаючи на історичну траєкторію функціонування як закритого й не визнаного міжнародною спільнотою суспільства та на травму колонізованої спільноти. Великого оптимізму додають важливі точкові події останніх місяців 2022 року на культурно-інтелектуальній сцені – тому складається враження, що цього разу не йдеться про нездатність мислити в глобальному контексті. Передусім має значення виступ лауреатки Нобелівської премії миру Олександри Матвійчук на церемонії вручення премії. Її промова спирається на локальний і національний досвід, але розкриває його в глобальному контексті. Вона демонструє, як саме війна в Україні впливає з міжнародного порядку, змінює цей порядок і ставить виклики перед усією світовою спільнотою. Іншим прикладом можна запропонувати виставку «Мистецького арсеналу» кінця 2022 року «Серце землі». Її концепція стосується саме глобальних викликів, які оприлюднює російське вторгнення до України: загроз для продовольчої безпеки світу, апокаліптичного руйнування екологічної сталості, політичного зв'язку між втратами української екосистеми, становищем країн Глобального Півдня, історичних прецедентів і джерел схожих катастрофічних подій. Такий підхід: висвітлення власного досвіду на глобальній сцені – свідчить саме про набуття суб'єктності.

У всіх цих прикладах ідеться про формування інакшого, відмінного від домайданного суспільного договору в Україні. Наразі ми вже можемо розгледіти його симптоми, але ще не здатні виразно його описати, оскільки це живий і довгий процес, що фіксується з певної дистанції. Натомість уже нині ми здатні окреслити його межі та зрозуміти, які можливості свідомої інтелектуальної дії він відкриває.

Як сказала Олександра Матвійчук в інтерв'ю BBC Hard Talk одразу після отримання Нобелівської премії миру: «Я належу не до тих людей, які дають прогнози на майбутнє. Я належу до тих, хто робить це майбутнє».

C

O

N

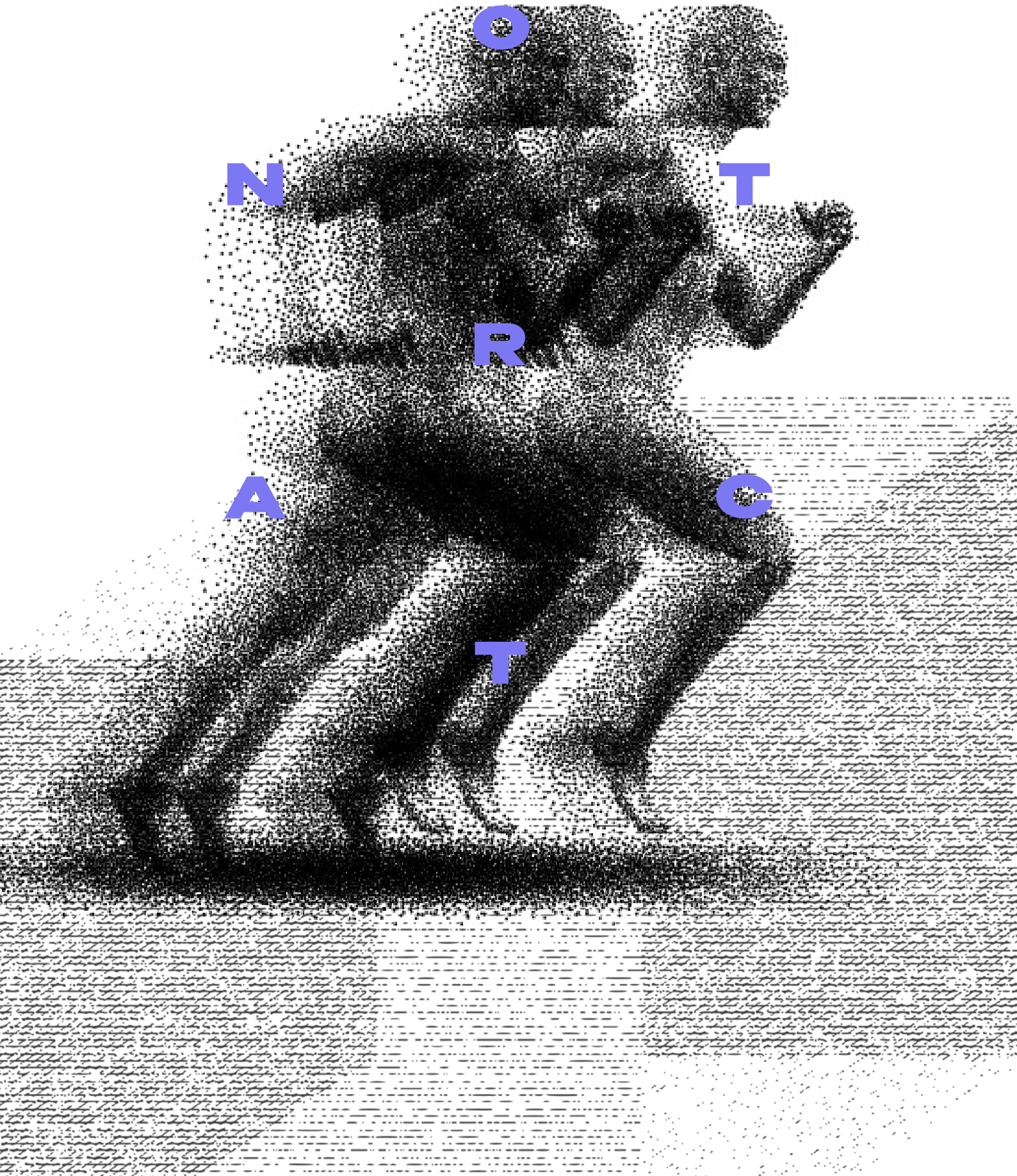
T

R

A

C

T

Українці, війна й метафора суспільної угоди

Непоодинокі після Революції гідності розмови про необхідність «нового суспільного договору» (або «соціального контракту») для України перетворили це словосполучення на щось *ніби* самозрозуміле. Однак такий статус походить радше від частоти вживання, ніж від розуміння. Елементарне зіставлення показує, що коли різні автори та спікери вживають той самий вислів, іноді вони мають на увазі зовсім різні речі. І якщо в деяких ситуаціях змістова невизначеність може бути навіть продуктивною, це, на мій погляд, навряд чи стосується питань глобальних суспільних змін, успіх яких залежить передовсім від чітко поставленої мети. Отже, продуктивність сучасних українських дебатів істотно пов'язана з осмисленим слововжитком.

Чому українці мають саме «укласти новий суспільний договір», а не, наприклад, здійснити «революційне перетворення», «ментальну трансформацію» чи, скажімо, «переможний внутрішній джихад»? Тому, мабуть, що все найфундаментальніше в західній політичній традиції останніх 400 років асоціюється саме з суспільним договором (чи, краще сказати, з суспільною угодою¹) – величним поняттям, що давно втратило свій первинний сенс, проте набуло рис майже сакральної метафори. Тож дуже важливо визначитися щодо дієвості цієї словесної формули, що апелює до інтуїтивно зрозумілих, але дуже нечітких асоціацій. Тобто зіставити її з характером проблем, які має розв'язати українське суспільство, і з можливостями «угоди» як соціальної технології.

1. ЗВІДКИ МИ ДІЗНАЛИСЯ ПРО СУСПІЛЬНУ УГОДУ?

Проте вибір предмета видається дивним, оскільки політичні теорії вже з XIX століття розглядають поняття суспільної угоди (далі – СУ) або як складову того етапу політичної філософії, що відійшов у минуле, або як суто теоретичний конструкт (Ролз, Готьє, Б'юкенен), що досліджує контури проблеми виправдання принципів справедливості й не пропонує моделі якогось реального укладання угоди в суспільстві. Тому вчення про СУ як реальну *історичну подію*, що має корені ще в ученні Протагора, стає мейнстрімом політико-філософської думки лише в модерній (доволі суперечливій, до речі) теорії природного права й не має сенсу поза її межами. Треба пам'ятати, що тільки в XVII-XVIII століттях СУ розглядали як елемент *суспільно-політичної реальності*.

Але при розгляді вчень XVII-XVIII століть упадає у вічі дивний факт: автори, які надавали СУ статус первинної події заснування політичних суспільств, на власне *реальності*

Олег Хома – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету і професор кафедри історії філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, засновник та голова Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства) при Українському філософському фонді. Засновник і головний редактор історико-філософського журналу «Sententie». Член редакційної колегії журналу «Філософська думка». Перекладач багатьох філософських текстів з французької й латини та автор коментарів до них, один з перекладачів і редакторів українського видання «Європейського словника філософій».

¹При перекладі класичного терміна (social contract / contrat social) я надаю перевагу відповіднику «суспільна угода». Далі вживатиму саме цей термін.

цієї події ніколи особливо не наполягали! Це доволі неочікувана позиція в, здавалося б, принциповому питанні. Але в тому й річ, що СУ тут – суто теоретичний конструкт, проміжний пункт доволі хиткого обґрунтування, спрямованого на головну мету.

Єдине призначення розвинених теорій природного права – *бути підставою вчення про народний суверенітет*. У цьому сенсі суперечливе вчення про природні права – лише данина інтелектуальній моді модерно-просвітницької доби, що прагнула засновувати все на «природі», яку досліджує наука. А суціль неісторичне вчення про СУ – штучна реконструкція вигаданого минулого, покликана пояснити, чому *нині* політичні системи мають бути трансформовані й перезасновані на понятті народного суверенітету.

Актуальна спрямованість, обґрунтування чи підваження актуальних політичних ситуацій для теоретиків СУ означали значно більше, ніж стрункість теорії. Тож «народний суверенітет» передовсім відігравав роль альтернативи абсолютистсько-монархічним концепціям, заснованим на божественному праві.

Джерелом влади є народ, що обирає законодавців і суддів, призначає міністрів, схвалює чи скасовує закони й урядові рішення тощо. Саме ця теза є лейтмотивом нових політичних філософій. І, до речі, саме вона вплинула на подальші політичні процеси: вчення Локка відіграло важливу роль в ідеології американської Війни за незалежність (1775–1783), а вчення Руссо розібрали на цитати діячі Великої французької революції (1789–1796). Тож щойно ідею народного суверенітету було поширено й утверджено, одразу зникла потреба в її штучних теоретичних підставах на кшталт природного стану чи СУ. Останні й далі існували як яскраві метафори політичної публіцистики (чи теоретичні абстракції на зразок абсолютно чорного тіла), але не як поняття, що вказують на реальні політичні феномени. Це абсолютно чорне тіло навряд чи варто шукати в темній кімнаті.

Якщо ми справді плануємо скористатися СУ як інструментом для масштабної перебудови суспільно-політичної реальності в Україні, було б дуже доречно відрізнити нечіткі публіцистичні нашарування від справжнього змісту давнього поняття. Треба завжди пам'ятати, що модерне вчення про СУ формувалося впродовж двох століть і його найрозвиненіші форми істотно відрізняються від початкових. Коротко цю еволюцію можна змалювати так: якщо за Томасом Гоббсом (1651) влада й честь підданих зникають перед лицем верховної влади (короля), то за Жан-Жаком Руссо (1762) перед лицем народу, що зібрався разом (суверена), призупиняється чинність усіх владних інституцій, а найперший магістрат має той самий статус, що й найостанніший з громадян.

Отже, припустимо, що ми справді плануємо укласти саме нову суспільну угоду, а не щось інше (тобто свідомо налаштовані вдатися саме до цього давнього поняття). Що ми в такому разі могли б чи не могли б зробити? Попри розбіжність історичних нюансів, суть СУ сформулювати доволі легко:

(а) *первинність природного стану*

ми мали б визнати, що початковим пунктом людської історії є «природний стан», за якого люди живуть відособлено (щонайбільше – невеликими групами), мають повну (чи принаймні дуже широку) свободу дій і постійно конфліктують;

(б) *спосіб виходу з природного стану – утворення суспільства*

ми мали б приєднатися до думки, що великі групи індивідів задля уникнення недоліків природного стану збираються разом і вирішують перенести свою природну свободу (чи її істотну частину) на нейтрального арбітра їхніх суперечок і гаранта їхньої безпеки – державу як депонента цієї природної свободи;

(в) *СУ як «первинний пакт»*

ми мали б прийняти визначення: саме акт такого утворення називається СУ («первинним пактом», «першопочатковою домовленістю»); отже, СУ є омонімом, що вказує

на два значення: зміст угоди, яку укладають між собою ті, хто створює суспільство, і сама подія укладання цієї угоди;

(г) *простота СУ*

ми мали б погодитися, що СУ слід бути максимально простою: ідеться *лише* про згоду утворити з цими людьми, які зібралися тут і зараз, спільне «політичне тіло» (народ), тобто суспільство, в якому державний апарат (розпорядник спільної сили всіх учасників угоди) має захистити власність і безпеку колишніх «природних індивідів», які вмиє перетворилися на громадян; отже, СУ не передбачає ухвалення якихось документів, законів, конституцій тощо;

10 (г) *пасивна перманентність СУ*

ми мали б усвідомити, що єдина функція СУ – уможливити простір для гри за чіткими правилами; будь-яке скасування, переукладання чи навіть просто зміна СУ означає *смерть політичного тіла* (народу), що існувало за попередньою СУ; тому СУ *не пов'язана* з хай яким радикальним перетворенням цього тіла: реформування – зміна форми чинної політичної нації, корекція СУ – щось зовсім інше, це утворення нової нації; приєднання нових учасників до вже чинної СУ не розглядають як нову угоду, бо водночас не йдеться про створення жодного нового народу; тому первинний акт докорінно відрізняється від майбутніх приєднань будь-якої кількості нових громадян до чинних СУ;

(д) *СУ і суверенний народ*

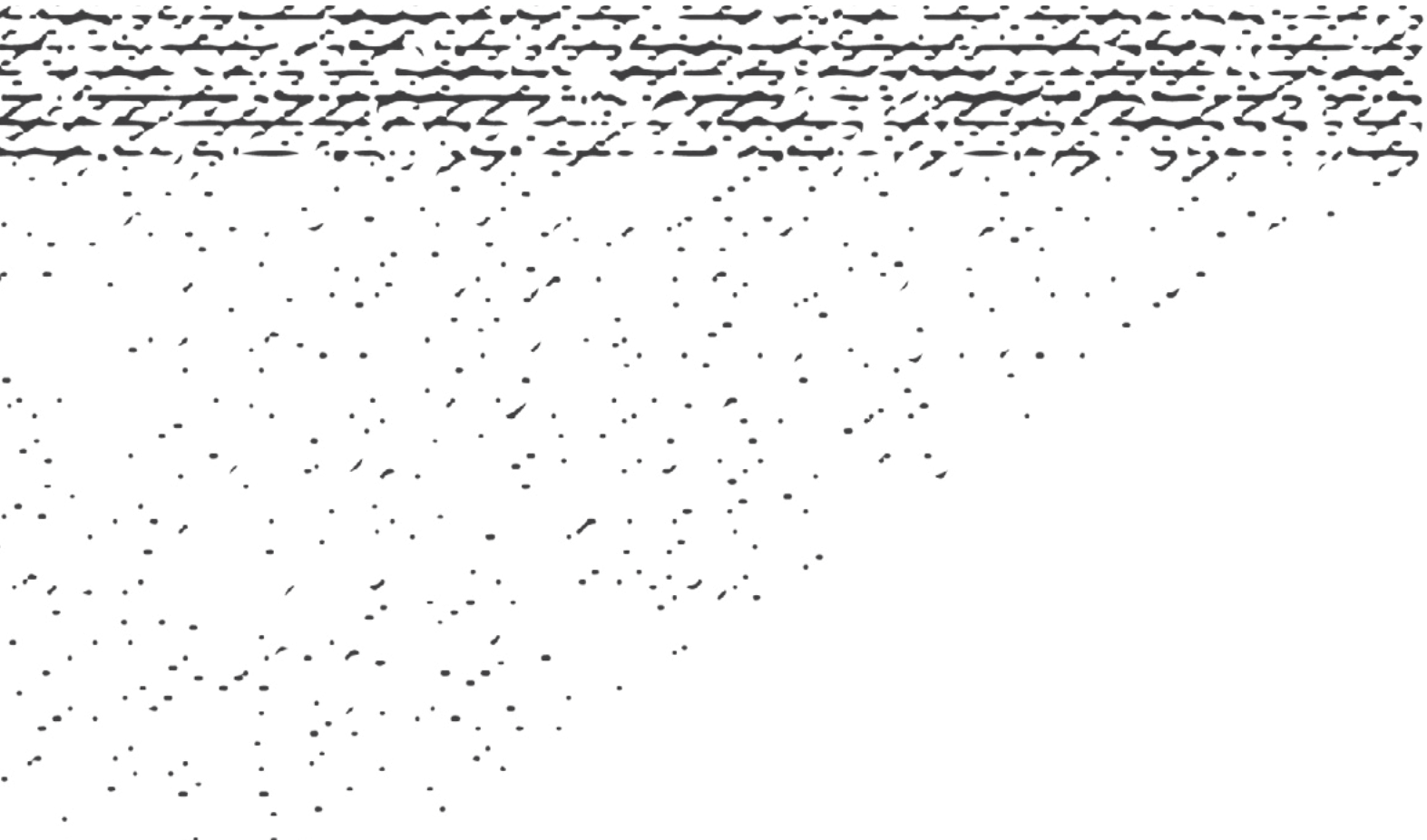
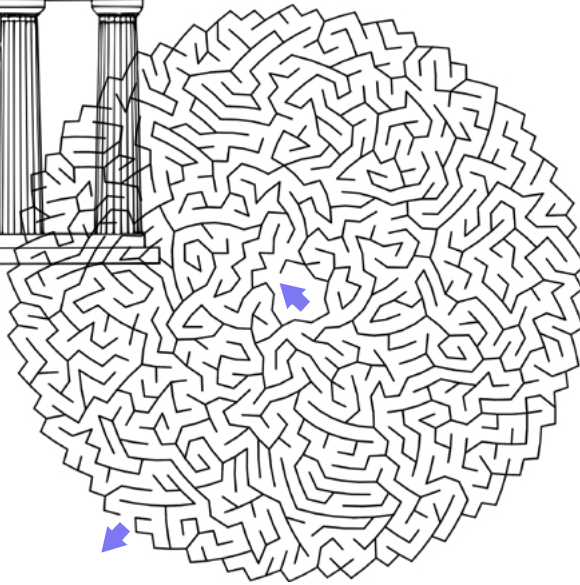
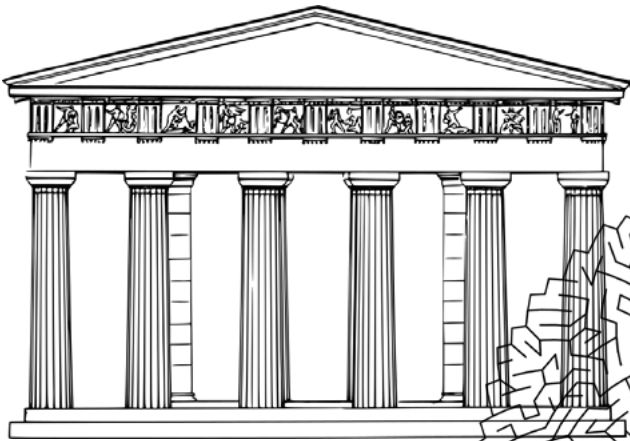
нарешті ми мали б зробити висновок, що безперервності СУ досягають не шляхом укладання нових угод, які мали б її «корегувати» (гранична простота СУ позбавляє такі корекції сенсу); понад те, сама по собі СУ ніколи не є метою політичного об'єднання, адже вона ще не забезпечує жодного з тих благ, заради яких природні індивіди утворюють політичне суспільство; СУ лише створює суверенний народ, процвітання чи занепад якого залежатиме лише від його власної спроможності й удачності; запорука життєздатності СУ – *успішність народу в здійсненні власного суверенітету*, тобто укладена СУ не може відігравати жодної самостійної ролі, а виявляється *лише в діях суверенного народу*.

Показовим є факт, що теоретики природного права приділяють СУ відносно мало місця у своїх творах, а детально говорять про неї лише тоді, коли йдеться про заснування чи загибель політичних суспільств. Навіть Руссо, який назвав свій трактат «Про суспільну угоду», лівову частку цього твору присвятив не власне угоді, а особливостям устрою й існування політичного тіла, що постало внаслідок її укладання. У творах XVII-XVIII століть СУ слугує ніби пасивним тлом, на якому відбувається головна дія – реалізація політичного суверенітету. Оновлення СУ було б не допомогою цьому здійсненню, а його припиненням, тобто смертю політичного тіла.

2. ЧИ ІСНУЄ В УКРАЇНІ СУСПІЛЬНА УГОДА?

Беручи до уваги щойно наведені міркування, відповісти на це питання досить легко. Якщо розуміти СУ як поняття в його модерному сенсі, а не як нечітку метафору (яка може означати будь-що), то відповідь позитивна. Наголошу ще раз: теорії природного права не містять жодного «типового» опису якоїсь ідеальної, «правильної» процедури вельми простого первинного акту. Автори трактатів безумовно визнають політичні нації (навіть абсолютні монархії, деспотії, олігархії тощо), які утворилися на час написання їхніх трактатів у XVII-XVIII століттях. Залишаючи уявний первинний пакт туманному історичному минулому, вони цілком вдовольняються існуванням політичних націй тут і тепер.

Їхні питання стосуються не того, чи справді існують ці нації, а того, чому вони потерпають від лих, несправедливостей, утисків, смут, власної невдатності; чому вони «в кай-

данах», хоча народилися «вільними» тощо. Ідеться зовсім не про «чистоту» давньої СУ, а про те, що нині вона на межі розірвання.

Факт існування політичних тіл засвідчує чинність відповідних СУ. Але ці тіла не обов'язково мають бути ідеально здоровими, спортивними та ще й *seхu*. Вони проживають різні стадії свого розвитку, постають перед різними викликами, зазнають оновлень і революцій тощо. Народ-суверен не завжди виявляється на висоті, інколи він потрапляє в гнітючу залежність і доходить ледь не до скотячого стану. Але головне, що він існує, а отже, має шанс поліпшити своє становище. Наприклад, якщо політичне тіло здатне витримати війну, воно, безперечно, доводить дійсну чинність своєї гаданої СУ.

На приблизно такі самі оцінки, тільки в застосуванні до української політичної нації, ми натрапляємо в текстах наших сучасних соціологів, коли вони говорять про «колективну ідентичність» українців. Більшість соціологів наголошують на складному й повільному процесі формування цієї ідентичності, а також відзначають карколомні зміни в ній упродовж кількох місяців теперішньої війни. Вони згодні з теоретиками природного права передовсім щодо визначення політичної нації. Наприклад, О. Резнік зазначає: «Політичною нацією вважається спільнота громадян, які володіють політичною суб'єктністю на підставі колективної ідентичності поза інших соціальних відмінностей (етнічних, мовних, регіональних, класових тощо). Ідеться про розуміння нації як співгромадянства, спільноти, яка політично підкорила собі державу. Якраз колективна національна (громадянська) ідентичність, опосередковуючи інституційні норми, регулює міжособистісні і міжгрупові взаємодії на основі загальноприйнятих стійких цінностей, важливих для національної єдності»².

І якщо українська політична спільнота ще не сповна «підкорила собі державу», тенденції останнього року недвозначні. Ідеться про пришвидшене зникнення кордону між індивідуальним виживанням і виживанням спільноти, яке виявляє себе у волі до спротиву агресії: «після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. відбувається прискорене формування консолідованої колективної ідентичності українців, зумовлене запереченням росіянами існування України та її мешканців як окремої нації. Тотальний опір окупантам свідчить про наявність в українців волі до боротьби як схильності і рішення прийняти бій, продовжувати боротися й перемагати в цій екзистенціальній для їхньої національної ідентичності війні. Крім цього, наявність волі до боротьби свідчить про існування певної політичної згоди населення із вимогами уряду як соціально легітимними, незалежно від їхнього ставлення до політичної влади та оцінки її ефективності. Адже успішні та стабільні демократії значною мірою залежать від того, що громадяни добровільно виконують вимоги, висунуті урядом, без необхідності держави витрачати свої обмежені ресурси на моніторинг і примусове виконання власних директив»³.

Щоб виявляти волю до боротьби, супроводжувану «парадоксальним моральним піднесенням»⁴, нація має щонайменше існувати. Тобто в XVII–XVIII століттях ніхто з теоретиків природного права й на думці не мав би заперечувати, що сучасні українці є політичною нацією (яка нарешті прийняла свою державу⁵), а отже, що їхня СУ відбулася.

²Резнік, О. Воля українців до боротьби у війні в контексті формування політичної нації. In Є. Головаха & С. Макеев (ред.), Українське суспільство в умовах війни. Колективна монографія. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. – с. 264.

³Там само, с. 265.

⁴Там само, с. 272.

⁵Степаненко, В. Суспільний досвід і смисли російсько-української війни: соціологічні інтерпретації. In Є. Головаха & С. Макеев (ред.), Українське суспільство в умовах війни. Колективна монографія. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. – с. 27.

3. ЧИ ПОТРІБНА НАМ НОВА СУСПІЛЬНА УГОДА?

Певна річ, ні. З яких би це підстав українцям прагнути смерті свого політичного тіла? Вони аж ніяк не збираються перетворюватися на якийсь інший народ, навіть якщо їм агресивно-наполегливо в цьому «допомагають». Звісно, добровільно вони лише зміцнюватимуть свою колективну ідентичність.

Теоретики природного права зазначили б, що українці потребують не нової СУ, а «зміни форми республіки», тобто докорінного переоблаштування свого політичного тіла. Але таку зміну вважали «актом суверена», вона не потребувала нових угод, що ведуть до створення нового суверена.

4. ЧОМУ В УКРАЇНІ ВЗАГАЛІ ГОВОРЯТЬ ПРО НОВУ СУСПІЛЬНУ УГОДУ?

Про це говорять, бо Україна внутрішньо так змінилася, що це має неминуче потягнути за собою зміни зовнішні. Передчуття цих змін блукає Україною, як привид комунізму – Європою XIX століття. Наше політичне тіло має зазнати перетворень у міру дорослішання суверена, який переріс свої поточні форми, принципи й інституції. Знову ж, це не суб'єктивне припущення, а висновок соціологів. Істотні зміни в ставленні до Європи і євроатлантичної інтеграції – лише верхівка айсберга: «...ми сильно змінилися. Ці зміни торкнулися і інших складових суспільної свідомості. Зміниться сприйняття корупції, бізнесу, енергозбереження, якому нас навчать блеаути, зміниться сприйняття власної відповідальності. Волонтерський рух показує, що українці перед обличчям загрози об'єднуються та роблять щось самі, не покладаючись на державу, а це означає, що ми відчутно позбуваємося патерналізму. Звичайно, остаточно ані корупція, ані патерналізм нікуди не дінуться, але вони стануть набагато меншими суспільними явищами, бо зміни, які ми переживаємо дійсно величезні. ...українець за перший місяць війни змінився більше, ніж за 30 років незалежності»⁶.

Саме масштабність змін, наявне прагнення «змінити все», породжують майже хіліастичні запити на «нове небо й нову землю». Тому й ідеться саме про нову СУ.

Але розуміючи коріння цього слововжитку, я не можу його схвалити. Принаймні тоді, коли йтиметься про буквальне значення СУ. Я маю на увазі не історично буквальне, адже, цілком природно, насправді мало хто ознайомлений з тонкими нюансами історії політичної філософії. Ідеться про буквальне значення слова «угода», яке простежується в багатьох промовах і дописах. На мій погляд, таке розуміння містить небезпеку політичного інфантілізму. Бо навряд чи реалістично очікувати на розв'язання масштабних суспільних проблем якимись «угодами», хай би яким широким виявилось коло їхніх учасників.

Реальні дії суверена не можна підмінювати теоретичними фікціями «угод», що якимось чудодійно впливатимуть на суспільні процеси. Коли потрібно змінити форму республіки й усі відчують ці зміни, можна сказати, що певна віртуальна «угода» вже відбулася. Сама наявність сформованого запиту вже свідчить про суспільний консенсус, за простою та безпосередністю цілком еквівалентний СУ давніх теорій.

Але навіть ці теорії недвозначно проголошували зміну форми республіки результатом активних дій суверена, а не малозрозумілих угод суспільства з самим собою. Якщо йдеться про критичну більшість, то вона вже «згодна». Якщо про ймовірну меншість, яка є вигодонабувачем від «старого порядку» й не проти встромляти палиці в колеса, то її навряд чи можна змінити, змусивши до урочистої присяги й найчеснішого з чесних слів.

⁶Антипович, О. «Маємо шалені цифри». Антипович – про нетипову криву задоволеності українців і про політику, хоча про неї зараз говорити «невдобно». Новий час, 10 грудня 2022. Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/shcho-bude-pislya-viyni-v-ukrajini-sociolog-pro-politichniy-landshaft-ta-emigraciyu-novini-ukrajini-50289801.html>

Яка продуктивність цих словесних формул? А якщо хтось їх не дотримується, то що тоді? Звертатися до совісті порушника й нагадувати, що «він же обіцяв»?

Учення, що породили концепт СУ, абсолютно недвозначно розглядали програму дій суверена, який змінює форму своєї республіки. Наприклад, за Руссо, йдеться про охоплення таких чотирьох параметрів, як конституція, цивільне законодавство, кримінальне законодавство, нрави.

Зрештою, ця програма навряд чи застаріла. Якщо нрави в нас реформуються самі по собі, про що й свідчить запит на зміни, то над рештою складників потрібно неабияк попрацювати. Ідеться не просто про чергове вироблення тексту чергових законів.

На порядку денному вироблення нової філософії законів, що має відбити зміни, яких суспільство емоційно прагне. Отже, українське політичне суспільство має виявитися спроможним запропонувати вдалий проект тих змін, на які воно саме й очікує. Воно має повестися, як личить суверену. Звісно, тут потрібні не «угоди», а, навпаки, активна конкуренція якісних і різноманітних інтелектуальних проєктів, що розкривають спільний інтерес суспільства. А водночас – чітке роз'яснення суспільству суті цих дискусій (= стратегічних контурів майбутньої форми республіки) і рішуче впровадження того, що буде обрано.

Утім, треба не менш чітко усвідомити, що очікуваний каскад змін, хай би яким рішучим він був, навряд чи зможе задовольнити суспільні очікування. Причиною цього є обставина, яку давні теорії називали «зрілістю політичного тіла».

5. ЧИ МОЖЕ СУСПІЛЬНА УГОДА БУТИ ДЛЯ НАС КОРИСНОЮ МЕТАФОРОЮ?

Отже, якщо СУ й можна вживати в громадсько-політичному дискурсі, то *лише як метафору* (принаймні це можуть робити ті, хто не планує створювати якийсь «новий народ» замість теперішнього). На мій погляд, ця метафора не найкраща. Проте оскільки боротьба з усталеним слововжитком часто не успішніша за боротьбу з вітряними млинами, можна спробувати, як кажуть, обернути потребу на чесноту. До того ж маємо справу з далеко не безнадійною метафорою.

Навіть якщо зважати на найпоширеніші сучасні політико-риторичні вжитки СУ («нова філософія конституції», «угода між суспільством, бізнесом і владою», «перемовини про засади, на яких ми розбудовуємо наші суспільства», «відповідність конституційних процесів суспільним запитам» тощо), йдеться про певний пошук спільного знаменника, балансу інтересів для різних суспільних сил. Такий баланс має постати як *формула загально-суспільного інтересу*. Продуктивність образу угоди полягає в тому, що сторони, які її укладають, повинні мати якусь вагу в очах своїх, так би мовити, контрагентів. Бо складно зважати на інтереси тих, хто не має сильної позиції, достатньої для привернення уваги до цих інтересів. Тож розмови про СУ, можливо, привернуть увагу до необхідності активно створювати сторони такої угоди.

Здавалося б, якщо в суспільстві назрівають зміни, то вони мають своїх протагоністів. Але варто озвучити й дещо інше питання: чому зміни, про які вже довго дискутують, здобули певний шанс на реалізацію лише сьогодні? Насамперед тому, що раніше їх нікому було здійснювати. Українське суспільство довгий час було слабким, порівняно з державними структурами, олігархами, різноманітними зовнішніми гравцями. Зараз ми відстежуємо доволі швидкий процес його посилення, але поки що не маємо, як на мене, надмірних приводів для ейфорії. Щоби бути авторитетним учасником угоди (= змусити зважати на свої інтереси), громадянське суспільство має бути краще структурованим і значно потужнішим.

Ідеться про особливий тип потужності, якого ми поки що не досягли. Громадянське суспільство в нашій країні може знести політичний режим, накреслити червоні лінії

чинній владі, стати надійною основою армії, іноді відстояти якусь історичну будівлю чи сквер. Тобто воно здатне на героїчні кроки, на подвиги. Але досі не здатне контролювати свою повсякденність, що, зрештою, й визначає його реальне життя. Прикладів цього безліч: бізнес не може змінити шкідливу, на його думку, фіскальну політику, освітяни – мертві форми чинних інструкцій тощо. У підсумку суспільство загалом зазнає збитків не тільки через пригнічення продуктивних інтересів. Ще більша проблема в тому, що влада не отримує достатньо потужного опонента, через що *неминуче деградує*. І врешті доходить до стану неспроможності діяти ефективно навіть тоді, коли й хотіла б.

Ледь не впродовж усього часу незалежності в Україні лунають розмови про новий тип відносин між громадянським суспільством і державою. Але цієї зміни відносин досягають не укладанням угод, а реальним прогресом самоорганізації, що має охопити всі рівні громадянського суспільства. Останнє має стати противагою не лише державі загалом (Майдан), а й окремим її рівням, які нині майже позбавлені противаг.

Якщо суспільство має свої інтереси, йому слід їх обстоювати, надати їм вагомості перед лицем будь-якої влади. Ідеться передовсім про рівень повсякденності, тобто про найширший спектр соціальних відносин: від облаштування пішохідних переходів до освіти й медицини.

Притчею во язицех є численні українські реформи, мало з яких можна назвати успішними. І це не дивно, зважаючи на те, що вони є справою доволі вузьких кіл, пов'язаних з черговою владною командою, а не суспільства. Але суспільство не може брати участі в таких активностях як таке, як народ-суверен Руссо, що зібрався разом. Воно має складатися з численних об'єднань локального рівня, наділених достатнім авторитетом і снагою, щоб на них зважали у продумуванні стратегії певної реформи. А таких об'єднань ми здебільшого не маємо.

Яскраво унаочнює цю ситуацію відверто провальна реформа вищої освіти 2015–2020 років. Її задумало вузьке коло досі не надто відомих «агентів змін», тоді реформу швиденько імплементували й «оперативненько» здійснили доволі випадкові й доволі молоді люди, які раніше реалізували кілька грантів у царині освітньої аналітики. Здавалося б, усе логічно: оперативний початок, «свіже бачення», стороння команда, не обтяжена внутрішніми проблемами галузі, що перебуває в кризі. Як кажуть, ризиковано, але сміливо. Проте зрештою ця авантюрна ставка на zero таки не спрацювала через елементарний брак зв'язку з реальністю, нерозуміння й небажання розуміти останню. Виявляється, діалог був би потрібним, хоча б схожий на той, що відбувається в освітній сфері таких країн, як Франція. Навіть непопулярні реформи вищої освіти там не можуть стартувати без обговорення з професійними асоціаціями викладачів та іншими стейкхолдерами, які не дають процесу перетворитися на неврозумливий балаган.

Але в Україні просто немає таких професійних асоціацій! Є лише надто прагматична Спілка ректорів України – і порожнеча. Оскільки партнерів по діалогу бракує, то діалог, звісно, не відбувається. У підсумку немає якісної дискусії, якісних рішень, якісного результату. Зрештою, наш державний Левіафан, можливо, й хотів би зробити щось краще в цій локальній сфері, проте йому просто бракує потужних і кваліфікованих опонентів.

Утім важливо відзначити ще один простір для дискусії, якої бракує. Наше суспільство, що набуло спроможності блокувати глобальні дії влади, які воно вважає неприйнятними, не навчилося спрямовувати її глобальні думки. Тому Україна досі є країною стратегічної невизначеності. І якщо війна за існування, яку ми маємо нині вести, нарешті прояснила питання з євроатлантичною інтеграцією та пріоритетами безпеки, то решта стратегічних питань так і залишися поза порядком денним.

Ідеться не тільки про відносини влади й народу, про вплив суспільства на ухвалення і, головне, на вироблення важливих рішень. Ідеться про стратегічне бачення нашо-

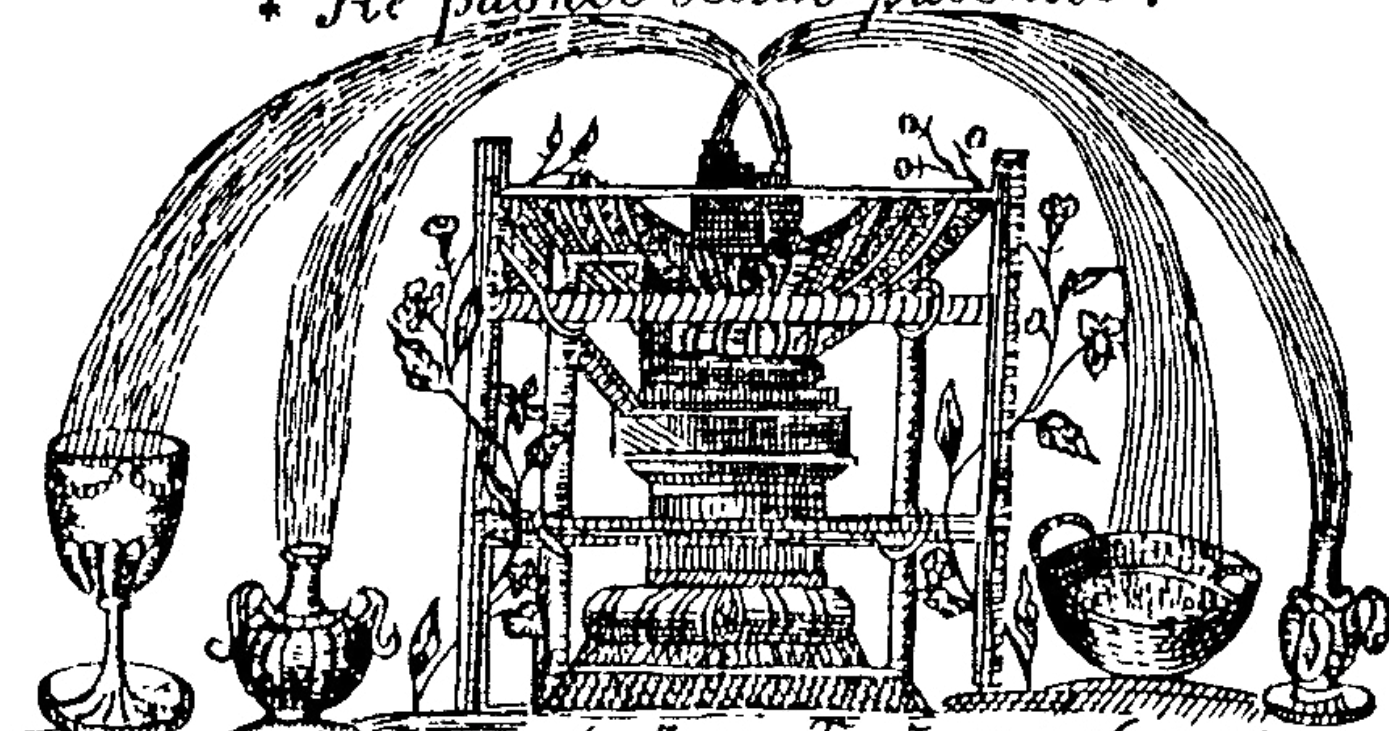
го місця в міжнародному поділі праці, від якого залежить безліч внутрішніх стратегій: від трудового законодавства до освіти. Справді, як можна налагоджувати, наприклад, освітню стратегію, якщо немає реалістичної загальносуспільної стратегії? Адже реформи, спрямовані на розвиток, передбачають інвестиції. І коли ресурсів не надто багато, слід бути особливо розважливим. Але якщо ми просто говоритимемо слова й ухвалюватимемо суто паперові рішення, не підкріплені чимось реальним («щоб корова давала більший прибуток, її треба рідше годувати й частіше доїти»), це свідчитиме про суто імітаційний характер відповідної політики.

Звідси випливає природний висновок: реалізація нашої метафори СУ передбачає спершу достатню кількість її учасників. Останні не виникають на замовлення, їх породжує природний процес представництва інтересів у демократичному суспільстві. Цей процес передбачає передовсім наявність постійного інтелектуального діалогу в суспільстві, що формулював би і, за змогою, узгоджував різноманітні суспільні інтереси. Формування й постійна публічна представленість розмаїтих діалогових груп, власне, й мала би з часом призвести до поступової реалізації нашої метафори суспільної угоди.

Отже, метафоричний образ «нової суспільної угоди», що хвилює нині український політичний дискурс, насправді виявляється раціональним запитом на глибоке перетворення форми нашої республіки, що має бути доповненою перманентним процесом осуб'єктнення й діалогічної взаємодії низки суспільних сил, які нині перебувають на стадії «пасивного громадянства».

Сподіватимемося, що теперішні українські дискусії про «нову суспільну угоду» невдовзі трансформуються в щось значно конкретніше. Звісно, активна частина суспільства завжди представлятиме пасивну й діятиме від її імені. Але та метафорична угода, про яку йдеться нині, може бути лише першим начерком увиразненої суб'єктності численних суспільних сил і діалогової взаємодії між ними.

* Не равное всѣмъ равенство.

Льются изъ разныхъ трубокъ, разные потоки:
въ разные

Не рівна всім рівність. Малюнок Григорія Сковороди.

Яка суспільна угода нам потрібна?¹

Ідея суспільної угоди народжується в модерну добу. Її першим автором є британець
10 Томас Гоббс. Його «Левіафан» був атакою на грецьку античність, передусім на Аристотеля. Аристотель вважав, що політика – річ природна і що держави («поліси») природно виростають з менших суспільств (племен і сіл). Гоббс натомість був певним, що політика – річ штучна. Тобто що люди вигадують і витворюють свій державний устрій – так, як вони, наприклад, вигадали кораблі чи придворне вбрання. Політика – сфера винаходів. Тут
15 нічого не трапляється «саме по собі».

Гоббс творив у трагічному XVII столітті, в епоху бароко. Коли він писав «Левіафана», в нас була Хмельниччина, Британія оговтувалася від громадянської війни, а континентальна Європа – від війни Тридцятилітньої. У малярстві на зміну освітленим полотнам
20 Ренесансу прийшов живопис барокового к'яроскуро. У його творців – Рембрандта, Гонтгорста, Де ля Тура і, звісно, Караваджо – світло було рідкісним дарунком, несподіваним вибухом божественної чи людської благодаті. А реальність було занурено в темряву, безнадію та зло. Щоб з неї вибратися, доводилося щось робити. Шансів на порятунок було мало – світло, істина й добро перебували в дефіциті. Вони були рідкісними. Як, наприклад, у Шекспірових трагедіях – творіннях тієї самої епохи.

25 У цей час Гоббс доходив висновку, що «природний стан» людини – це війна всіх проти всіх, а сама людина за своєю природою – агресивна та зла. А тому «суспільна угода» потрібна для того, щоб захистити людей від них самих, дати їм гарантію від убивства та пограбування. Суспільна угода має бути тим, що спрацює, коли не працює Божа благодать. Певною мірою вона була заміною правління Господа або його покарання. Держава –
30 промінь світла серед суцільної темряви, шанс людини врятувати себе на землі убивць і грабіжників. Тобто мета держави – безпека.

Але час Гоббса минув і після нього в Європі було кілька альтернативних теорій. Кожна з них базувалась на засадничій теорії про людську природу і про природу людських суспільств. Через кілька десятиліть після Гоббса інший британець – Джон Локк – вважав,
35 що в «природному стані» люди не воюють одне з одним, а здатні жити в мирі, співпрацювати й домовлятися. Локк творив у дещо іншу епоху: добу Славної революції, яка дала Британії великий компроміс між королем, знаттю та народом і вибудувала ту архітектуру британської держави, яку ми знаємо: баланс між «правлінням одного» (монархією), «правлінням небагатьох» (палата лордів) і «правлінням багатьох» (палата громад).

Володимир Єрмоленко – український філософ, письменник, журналіст. Доктор політичних студій (Франція), кандидат філософських наук (Україна). Директор з аналітики ГО «Інтерньюз-Україна», головний редактор UkraineWorld.org, старший викладач Національного університету «Києво-Могилянська академія». Член правління Міжнародного фонду «Відродження». Лауреат премії імені Юрія Шевельова (2018), премії «Книжка року» (2018) та інших відзнак. Головний редактор збірки есеїв українських інтелектуалів «Ukraine in Histories and Stories» (2019). Співавтор подкасту «Культ», президент Українського ПЕН.

¹Уривок цього тексту було опубліковано як колонку в журналі Forbes у серпні 2022 року: <https://forbes.ua/lifestyle/yaka-suspilna-ugoda-nam-potribna-filosof-volodimir-ermolenko-pro-te-yak-pobuduvati-novu-ukrainsku-derzhavu-20092022-7999>

Локк вважав, що люди від природи аж ніяк не злі та здатні жити в мирі ще до утворення держави. Суспільство миру та співпраці до утворення держави він називав «громадянським суспільством» (civil society), або, точніше, «громадським суспільством», тобто суспільством громади, яка за структурою зв'язків іде значно далі, ніж родина: люди тут пов'язані не родинними зв'язками, а зв'язками «цивільними», партнерськими. Суть civil society – у здатності жити разом без вагомих на те біологічно-родинних причин. У здатності жити разом за межами огорожі власного будинку чи свого племені.

У такому стані люди можуть жити мирно – але все одно одне з одним конкурують. Там, де є конкуренція й суперечка, неunikні конфлікти – а тому має бути арбітр, справедливий суд. Отже, головна мета держави – не лише безпека, а насамперед справедливість. Держава – це передусім суддя. Інституція, до якої йдуть за справедливістю. Жест, який приймають усі, і рішення, яке сприймають як остаточне.

Через століття після Гоббса швейцарець Жан-Жак Руссо дав ще одну теорію суспільної угоди. Якщо Гоббс вважав, що в природному стані людина засадничо зла, то для Руссо «природна людина» засадничо добра. Натомість історія суспільств людину радше зіпсувала, ніж покращила, і тепер у суспільстві панує лицемірство, марнославство, прагнення вивищитися над іншим. Руссо називав це *l'amour propre* – своєрідним типом егоїзму, що є не так любов'ю до себе, як любов'ю до свого образу в очах інших. *L'amour propre* – це *vanity fair*, ярмарок марнославства: я турбуюся тут не про себе, а про своє відображення; я люблю не себе, а свій портрет, свою аватарку, свій образ у дзеркалі; моя мета – не стати кращим, а пересвідчитися, що мене вважають кращим за інших. Суспільство тотального вуаєризму, яке Руссо застав у Парижі XVIII століття, спотворило ідею розвитку, кращості й успіху, перетворивши все на нескінченну гру відображень і марнославств. Точно як у *Don't look up*.

А тому мета ідеальної держави має полягати в тому, щоб усунути хибні спотворення, які знищили щиру й відкриту «природну людину». Допомогти людині позбутися нав'язаних масок і повернутися до розвитку своїх внутрішніх здатностей. Дати людині можливість повірити в себе – безвідносно до того, що думають про неї інші. Створити для неї умови, коли вона розвиватиме те, що в неї є, а не прагнутиме штучно виростити те, чого в ній немає. Дати їй шанс для розвитку внутрішнього, а не для імітації зовнішнього. Тобто досягти щастя в античному сенсі слова, щастя як «евдемонії», життя відповідно до своєї внутрішньої суті. Досягти повноти. Певною мірою Жан-Жак говорив саме те, що на іншому боці Європи іншими словами та з іншим стилем говорив Григорій Сковорода. Природна людина – це повернення людини до її природи, до її сродності.

Отже, є три теорії суспільної угоди та ролі держави в житті кожного з нас. Томас Гоббс, Джон Локк, Жан-Жак Руссо. Безпека, справедливість, повнота.

Яка з цих версій суспільної угоди нам потрібна? Певною мірою всі. Але в правильному балансі. У тонкій пропорції.

Нам потрібна Гоббсівська ідея, що головна мета держави – це безпека. Нова українська суспільна угода – це перелаштування держави й суспільства так, щоб вони були націлені на захист держави та її громадян. Це повернення до ейдосу України: козацької держави як «Війська запорізького». Це сильне боєздатне військо, сильний резерв, підготовка кожного громадянина до можливої участі у війні, це відродження воєнно-промислового комплексу.

Далі: нам потрібна ідея Локка, що мета держави – це справедливість. За 30 років незалежності ми дуже мало уваги цьому приділили. Нам не просто потрібні чесні суди. Нам потрібне розуміння, що чесні суди й чесна правоохоронна система загалом – це і є держава. Це фундамент усього. Бо держава – це передусім чесний арбітр.

І нарешті нам потрібна ідея Руссо, що головна мета держави – це повнота. Держава має не лише захищати й забезпечувати справедливість, вона має створювати для громадянина можливість реалізовувати свій потенціал. Передусім через освіту, культурне життя, гнучкість ринку праці, стимули для народження й розвитку нових громадян.

5 Безпека, справедливість і повнота – три колони суспільної угоди. Захищене життя, справедливе життя, зреалізоване життя – три мети.

Але українська суспільна угода має також зважати на особливий спосіб життя українського суспільства. Його ейдос – у творчому хаосі. Його матерія анархічна в хорошому сенсі слова «ан-архія»: це суспільство, де відсутня одна вершина піраміди, «архе». Україна – це не єгипетська піраміда, а гірський хребет: у неї не одне вістря, а безліч.

10 Тому «держави» в Україні не має бути багато. Ми не маємо будувати європейську «державу добробуту», де державні інституції втручаються ледь не в кожен сферу життя. Ми не маємо уподібнюватися до складних бюрократизованих імперій, де кожна дія вимагає мільйонів узгоджень. Ми маємо дуже ретельно зважувати, де саме держава потрібна, а де все можна віддати на самоорганізацію громадян і приватну ініціативу. Ми маємо ретельно зважувати, які правила нам потрібні, а які зв'язуватимуть молодий український організм. Наприклад, щодо третьої мети суспільної угоди, «повноти», головними гравцями мають бути суспільство та його автономні ініціативи, а не держава.

20 Розгляньмо кожен із цих елементів окремо. Де в кожному з них заховано можливості, а де – проблеми?

Найрозумілішою сьогодні є, напевно, ідея безпеки. Українське суспільство повертає Європі одну з тих ціннісних систем, на яких Європу було засновано: етос воїна.

Європейська цивілізація спирається на дві етичні підвалини. На ідею агори, тобто простору-площі, де люди зустрічаються й обмінюються – ідеями, досвідами, речами, емоціями. Та на ідеї агону, тобто простору протистояння, де люди зустрічаються не для обміну, а для боротьби. Мета агори – зробити так, щоби перемогли всі. Мета агону – зробити так, щоб переміг один. Після Другої світової війни європейський світ спробував підвищити роль «агори» та применшити роль «агону». Європа повірила в можливість побудувати суспільство нескінченної «агори», нескінченного простору діалогу. І так вільний світ не помітив, що легітимізував розмову зі злочинцями, компроміси з диктаторами та діалог з терористами. Він забув, що агора, простір розмови, мусить мати свої межі та кордони. І що ці кордони треба вміти захищати.

30 Спроба побудувати суспільство тільки на ідеї «агори», забувши про необхідність «агону» – протистояння та битви з ворогом, – є небезпечною крайністю. Вона розслабляє та корумпує. Але є й інша крайність – коли суспільство шукає опертя тільки на ідею «агону», тільки на етос воїна. Тоді будь-який контакт тлумачиться як контакт для битви, тоді спрямовуєш зброю і на чужих, і на своїх, тоді втрачаєш здатність домовлятися, і в будь-якій незрозумілій ситуації хочеш лише битви, боротьби, спротиву й атаки. Так суспільство теж стає нездоровим. Воно втрачає здатність до порозуміння та солідарності. І ми бачимо деякі риси цієї хвороби в нашому суспільстві зокрема. І зараз, під час великої війни, і перед нею також.

40 Здорове суспільство мусить мати в собі воїнський етос, але цей воїнський етос не має бути єдиним, що в цього суспільства є. Здорове суспільство мусить мати навички діалогу й пошуку компромісу – але має розуміти, що не можна домовлятися з убивцями і гвалтівниками. Етос агону має врівноважувати етос агори – й навпаки.

Розгляньмо другий елемент – справедливість. Це один з найслабших елементів українського суспільства. Східна Європа взагалі має проблеми зі справедливістю. І в цих проблемах – глибоке історичне коріння.

Корінням цих проблем може бути негативне ставлення до ідеї закону, притаманне східному християнству. Західне християнство – і католицизм, і протестантизм – зберегло велику повагу до закону і права. Два супротивники християнства – політичний світ античного язичництва й релігійний світ юдаїзму – ставили величезний акцент на законі та праві. Римське право експортували в усі провінції Римської республіки, а згодом Римської імперії. Юдейський закон є ключовою підвалиною юдаїзму як релігії. Прихід християнства був повстанням проти обох – але певною мірою і продовженням обох. Замість закону Христос приніс цінності любові до ближнього та милосердя. І любов, і милосердя ламають вузькі рамки закону, проголошуючи первинність прощення над відплатою. Саме тому тема злочинця на хресті поряд з Ісусом є важливою темою християнської рефлексії.

У східному християнстві справи пішли дуже далеко. У нашій давньоукраїнській традиції ми маємо текст митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать», який установлює примат новозавітної благодаті над старозавітним «законом». У такій рефлексії є елементи гуманістичні, адже людське милосердя, людська любов, здатні виходити за межі «арифметики» закону. Це, зрештою, і є одним із ключових виявів людського в нас. Але якщо така лінія думки йде надто далеко, є ризик нігілістично поставитися до закону, ризик зневажити закон, права і правила, ризик тлумачити «переступ» правил як квінтесенцію людської свободи.

Західнохристиянська традиція ніколи не поривала з ідеєю релігії-як-закону. Моральний ригоризм протестантизму зберіг ідею ключової ролі правил навіть у час занепаду релігії. Ключові модерні мислителі католицизму тлумачили християнство як базу для права – наприклад, як у впливовому трактаті «Первісне законодавство», *La legislation primitive*, французького філософа початку XIX століття Луї де Бональда. Українська ж традиція балансувала між «правовим» і «благодатним» тлумаченням християнства – і ще в XIX столітті Михайло Драгоманов уживав поняття «старозаконний» і «новозаконний» щодо Старого й Нового завітів. Натомість у російській традиції ця штучна дистанція між «законом» і «благодаттю» набула загрозливих форм – наприклад, у «Злочині і покаранні» Достоєвського, де людський закон виявляється нездатним забезпечити справжнє покарання для вбивці – ба більше, саме вбивство, тобто переступ закону, стає головним шляхом для «благодаті», для релігійного «преображення». «Благодать» з'являється тільки поза межами закону – і, що ще небезпечніше, всупереч закону, як переступ закону. Спочатку ти маєш зламати правила й лише тоді здобуваєш шанс на благодать. Щоб стати святим, спочатку маєш стати грішником. Безодня дилеми Раскольников в тому, що він змушує себе обирати між «підлюдиною» («тварь я дрожащая») і «надлюдиною» (вбивцею) – зневажливо оминаючи роль власне людини як такої. «Право» здобуває тільки злочинець («... или право имею») – воно не є первісним і очевидним дарунком усім людським істотам, як у європейській традиції. «Право» Раскольников здобуває тільки тоді, коли ламає правила, ламає людську мораль. Це – світоглядне коріння ідеалізації злочину, яка є однією з ключових хвороб світогляду «русского мира».

Але ця хвороба йде значно далі, ніж «русский мир»: її симптоми наявні й у нас. Корумпованість наших судів пов'язана не тільки з радянським спадком чи з аморальністю конкретних людей: вона пов'язана з тим, що зневага до правил і до права сидить глибоко в нашій історичній пам'яті. Справедливість, тобто відновлення балансу між злочином і покаранням, відновлення пропорції між переступом і санкціями за нього, є тим, що потребуватиме великих зусиль – не лише у сфері реформи судової влади, а й, наприклад, у сфері освіти. Громадяни здорового суспільства розуміють і відчувають, що дотримуватися правил – якщо, звісно, ці правила обґрунтовані та справедливі, – є не слабкістю,

а силою, є виявом поваги до інших і сприяє спільному життю. Водночас ми маємо уникнути великої пастки «руського мира»: суспільства злочинів без покарання та покарання без злочинів; суспільства, де злочинці проголосили себе суддями, а жертвам відведено роль злочинців. Нетолерантність до несправедливості, неприйняття самої можливості «покарання без злочину» і «злочину без покарання» має бути однією з базових підвалин українського суспільства.

І нарешті третій елемент: повнота. Прагнення повноти присутнє в українській культурі – зокрема у творчості Григорія Сковороди. Ключова метафора Сковороди – метафора божественного фонтану, де не так важливо, скільки божественної благодаті ти можеш отримати, а важливо, чи будеш ти наповненим, чи відчуватимеш внутрішню повноту. І ця метафора вкрай важлива для нас. Вона не є особливістю лише української культури, а вкорінена ще в античній мудрості, в давньогрецькому (Аристотелівському) визначенні щастя як «евдемонії», тобто здатності жити узгоджено зі своєю внутрішньою суттю, внутрішнім «даймоном». Саме це Сковорода називав «сродністю».

У цьому суть української ідеї свободи. Це не свобода всупереч і не п'яна свобода бунту, а свобода пошуку своєї природи, свобода розвитку власних внутрішніх прагнень, свобода як воля дихати своїм життям. І, звісно, ця ідея не лише українська. Вона є підвалиною будь-якого суспільства розвитку. Вона не менш універсальна, ніж ідея прав людини.

Але питання для нас полягає в тому, як побудувати інституції, які цій самореалізації сприятимуть, а не перешкоджатимуть. Як школа може не лише давати дітям стандартні «знання», а й упевненість у собі, впевненість у тому, що їхні внутрішні мрії, прагнення, можливості є саме тим, за чим вони мають іти. І що вони матимуть час, простір і увагу інших, щоб цю свою внутрішню суть реалізувати. Як університет може базуватися не на ідеї відтворення чужих знань, а на пошуку власних відповідей на ключові питання минулого, теперішнього й майбутнього. Як бізнес може вкладатися в ініціативи, які займаються пошуком і розвитком талантів – не лише в мистецтві спектаклю, а й у науці, мистецтві, спорті тощо. Як узгодити демократію з меритократією, як будувати демократію не лише як «правління більшості», а як можливість для кожного громадянина ставати найкращим у тому, що він чи вона робить, – а відтак бути правителем, тобто мати авторитет і визнання інших у своїй сфері.

Безпека, справедливість, повнота: бачимо, що кожна з цих цінностей потребує уваги. З кожною не все так просто. Кожна ставить перед нами проблеми – й жодна з них не може бути розв'язанням усіх питань. Однак їх поєднання, рівновага між ними, може дати нам ту архітектуру цінностей, яка нам буде потрібною – не тільки для захисту себе сьогодні, а й для розвитку в майбутньому.

Ми маємо сприймати свою державу як місце для творчості. Готових рецептів тут не буде. Але точно буде відчуття, що ми робимо щось уперше. Для себе, для інших, для світу.

Фрагмент фронтиспису. Вацлав Холлар або Авраам Боссе.

Яка в нас суспільна угода?

Україна наразі перебуває в процесі формування політичної нації. Події новітньої історії: руйнація Советського Союзу, понад 30-річний досвід незалежності, Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція гідності, російська окупація Криму та сходу нашої держави, а тепер повномасштабна війна Росії проти України зумовили необхідність і водночас уможливили осмислення цього процесу. Проте для такого осмислення ключовим є концепт суспільної угоди. З одного боку, без усвідомлення принципів рис суспільної угоди, що узасадничує наше соціально-політичне буття, годі сподіватися на остаточне формування повноцінної політичної нації й насправді незалежної держави. З іншого – український історико-політичний досвід на зламі тисячоліть увиразнює деякі фундаментальні аспекти самого феномена суспільної угоди.

У сучасних соціально-політичних дослідженнях суспільну угоду зазвичай розглядали радше не як конкретну історичну подію, закріплену низкою доступних для дослідження документів, а як позначення деяких рис тривалого історичного процесу, в результаті якого виникли сучасні ліберально-демократичні суспільства. Водночас цікавим є питання, чи базуються політичні режими в авторитарних і тоталітарних державах на суспільній угоді певного ґатунку, а чи вони є результатом узурпації влади окремими особистостями або різними угрупованнями на кшталт злочинного режиму Путіна в Росії, узурпатора Лукашенка в Білорусі, династії комуністичних «божків» у Північній Кореї, комуністичної партії в Китаї та інших авторитарних режимів по всьому світу. Утім відповідь на це питання виходить за межі цього короткого розважання. Тому далі я спробую лише окреслити перспективу можливості такої відповіді.

Суспільна угода, набувши в сучасних соціально-політичних науках статусу поняття, зберегла всі питомі риси літературної метафори. Тож будь-яка спроба зафіксувати історичну подію укладання суспільної угоди має вигляд не наукового твердження, а радше акту творчої фантазії. Зрештою, документом, що втілює суспільну угоду членів політичної нації, можна вважати конституцію відповідної держави. Утім зрозуміло, що сам акт ухвалення конституції аж ніяк не вичерпує складного процесу укладання суспільної угоди. До того ж суспільна угода є чинною лише в тому випадку, коли її визнає принаймні більшість членів утвореного завдяки їй суспільства. В іншому разі вона залишається легальною підставою існування суспільства, проте втрачає власну легітимність. Понад те, для здорового існування суспільного організму легітимним має бути не лише зміст суспільної угоди, а й спосіб її укладання та дотримання.

В історії європейської політичної думки ми подибаємо щонайменше три засадничі варіанти концепції суспільної угоди. Перший із них належить британському філософу Томасу Гоббсу, який у творі «Левіафан» стверджує: «Ми говоримо, що державу засновано, якщо множина людей домовляється і укладає угоду кожного з кожним у тому, що заради

Вахтанг Кебуладзе – філософ, письменник, перекладач. Доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Автор книжок «Феноменологія досвіду» та «Чарунки долі», а також численних наукових і публіцистичних статей, які виходили в Україні та в інших європейських країнах. Переклав українською з німецької низку філософських творів. Переклад твору Фридриха Ніцше «Ранкова зоря» став книжкою року (2018). Лауреат премії імені Юрія Шевельова (2016).

миру між ними й захисту від інших кожен визнаватиме своїми всі дії та міркування тієї людини чи зібрання людей, якому більшість дає право представляти всіх (тобто бути їхнім представником) незалежно від того, голосував він за чи проти них». Як бачимо, для Гоббсового розуміння суспільної угоди характерно, що її укладають члени суспільства між собою, а не з владою. Тож із цього випливає, що влада не є стороною суспільної угоди і внаслідок цього не є відповідальною перед окремими членами суспільства. Таке розуміння суспільної угоди узаasadничує політичний консерватизм. Утім навіть для цієї концепції, яка заперечує відповідальність влади перед окремими членами суспільства, чинною є відповідальність влади перед усім суспільством загалом. Тому народ має право на повстання лише тоді, коли влада загрожує життю й добробуту не поодиноким громадян чи окремих груп, а всього суспільного організму.

Варто зазначити, що навіть згідно з цією концепцією суспільної угоди народ України мав право не лише на мирний спротив, а й на збройне повстання проти Віктора Януковича та його зграї у 2013 році. Адже коли Янукович відмовився підписувати угоду про асоціацію з Євросоюзом, він порушив наявну суспільну угоду, що зачепило інтереси всього суспільства. Парадоксальність цієї події полягає в тому, що більшою мірою було упосліджено права й інтереси тих, хто не підтримував ідею асоціації, але згідно з чинною суспільною угодою впродовж довгого часу мав налагоджувати своє життя, планувати власну кар'єру, освіту й майбутнє дітей, зважаючи на такий вектор розвитку країни. Так вони легітимували цю угоду, хоча й не підтримували від початку її укладання, а Янукович одноосібно делегалізував її, коли знехтував тривалими планами й очікуваннями всіх громадян України.

Друга концепція суспільної угоди належить Джоню Локку, який у «Двох трактатах про врядування» так формулює її фундаментальні принципи: «Оскільки люди за природою всі вільні, рівні й незалежні, то нікого не можна вивести із цього стану й підкорити політичній владі іншого без його на те згоди. Єдиний спосіб відмовитися від своєї природної свободи й накласти на себе узи громадянського суспільства – це домовленість з іншими людьми про об'єднання у спільноту... Коли певна кількість людей погодилась так утворити єдину спільноту чи систему врядування, то вони вже через це стають об'єднаними й утворюють єдиний політичний організм, у якому більшість має право діяти й вирішувати за решту». Локк майже відтворює формулювання Гоббса. Проте між ними є також важливі відмінності. По-перше, Гоббс розглядає так званий «природний стан», що передуює укладанню суспільної угоди суто негативно – як стан «війни всіх проти всіх». Тому суспільна угода для нього насамперед є запобіжником такої нищівної війни, тож її укладають «заради миру й захисту від інших». Локк натомість фіксує передусім позитивні характеристики природного стану й стверджує, що «люди за природою всі вільні, рівні й незалежні». Можна наважитися на твердження, що для Гоббса лише суспільна угода зумовлює людяність людей, які в природному стані є хижими тваринами, що знищують одне одного. Як відомо, Гоббс для опису природного стану запозичує вислів римського драматурга Плавта «*homo homini lupus est*» («людина людині вовк»), хоча в самого Плавта цей вислів розлогіший і має дещо інший та менш радикальний сенс. У творі «Осли» він пише: «Людина людині вовк, якщо вона її не знає». Тобто незнання Іншого породжує ворожість до нього, а ворожість унеможливлює пізнання й розуміння. Пекельне коло незнання та агресії замикається. Для Локка натомість суспільна угода реалізує фундаментальні характеристики людей, гармонізує їх та узгоджує між собою такі природні риси людини, як свобода, рівність і незалежність. Із цієї відмінності випливає інша. За Гоббсом, коли учасники суспільної угоди домовляються між собою, вони відмовляються від власної сваволі й передають усі права керувати суспільством владі, яка не є учасником суспільної угоди, а отже, не підзвітна тим, хто її укладає, а має натомість повсякчас стриму-

вати їхню природну ворожість одне до одного, щоб уможливити виживання суспільного організму. З Локкової концепції суспільної угоди випливає, що її укладають не запеклі вороги, щоб убезпечити себе одне від одного, надаючи владі необмежене право на застосування насильства, щоб гарантувати безпеку та зберегти мир для всього суспільства, а вільні, рівні й незалежні громадяни між собою та з відповідальною перед ними владою, яка має дбати про дотримання умов реалізації їхньої свободи, рівності й незалежності. Політичний лібералізм спирається саме на таку концепцію суспільної угоди.

Зміну суспільних настроїв активних громадян і громадянок України впродовж і відразу після першого Майдану 2004 року можна проінтерпретувати як перехід від Локкового до Гоббсового розуміння суспільної угоди або від лібералізму до консерватизму. Протест зумовила фальсифікація виборів з боку влади. Якщо дивитися на ситуацію очима Гоббса, то це не виправдовує масових протестів, адже, згідно з його концепцією суспільної угоди, влада не є стороною, яка її укладає, тож вона й не може її порушити. Опір владі легітимний лише тоді, коли влада стає ворогом усьому суспільству, а не тоді, коли вона сфальсифікувала вибори, знехтувавши думкою нехай і більшості громадян. Натомість згідно з ліберальним розумінням суспільної угоди, що базується на концепції Локка, фальсифікація виборів є порушенням суспільної угоди з боку влади, що не лише виправдовує, а й вимагає активного спротиву з боку громадян. Відразу після перемоги першого Майдану й обрання Віктора Ющенка президентом України більшість колишніх протестувальників притьмом опинилася в Гоббсовій позиції, очікуючи від новообраного президента та його команди розв'язання якщо не всіх, то більшості соціальних і політичних проблем. Ті, кого до протесту проти фальсифікації виборів спонукало Локкове розуміння суспільної угоди як угоди між громадянами та владою, почали дивитися на нову владу з позиції Гоббсової концепції суспільної угоди, згідно з якою влада є не стороною, а предметом угоди, яку громадяни укладають між собою. Ліберальна вимога до влади бути чесним учасником угоди перетворилася на консервативне очікування від неї стати рятівником нації. Це очікування тішить того, хто при владі. Утім завдання виявляється нездійсненням і вчорашній переможець перетворюється на лузера. Яскравою ілюстрацією цього став жалюгідний результат Віктора Ющенка на президентських виборах 2010 року.

Третій варіант концепції суспільної угоди віднаходимо в Жан-Жака Руссо, який розробляє її у творі «Про суспільну угоду». Згідно з ним, «...кожен з нас перетворює свою особу і всю свою силу на спільне надбання, яке перебуває під верховним керівництвом загальної волі, а кожного з членів тіла ми визнаємо невід'ємною часткою цілого». На перший погляд, таке розуміння суспільної угоди якнайкраще згуртовує окремих громадян і має спричинити успіх усього суспільства. Проте саме ця концепція містить зародки тоталітаризму, коли воля окремих реальних індивідів розчиняється в удаваній спільності нації або держави, що дає змогу чи то окремій особистості, чи то окремій партії узурпувати владу від імені всього суспільства. Найяскравішими прикладами такої узурпації в ХХ столітті були німецький нацизм і російський більшовизм, який насправді виявився лише черговою реінкарнацією російського імперського проекту, продовженням якого є сучасний режим Путіна. Отже, тут виникає перспектива можливої відповіді на порушене на початку питання: «Чи можуть тоталітарні й авторитарні режими ґрунтуватися на суспільній угоді певного ґатунку?». Втім, як було зазначено, в цьому короткому дослідженні я не маю на меті розлого відповідати на це питання. Натомість зосереджуся на соціально-політичному досвіді громадян і громадянок сучасної України на тлі історичних і геополітичних процесів, які ми зараз переживаємо.

Досвід узурпації влади у вигляді советського тоталітаризму пережили кілька поколінь сучасних громадян і громадянок України. Водночас те, куди прямує наша держава сьогодні, багато в чому залежить від відповіді на питання: то яка в нас суспільна угода?

5 Як на мене, у вертикальному вимірі, тобто у вимірі співвідношення держави й суспільства, ця угода має бути ліберальною, тобто угодою між суспільством і державною владою; угодою, в якій влада є не лише гарантом її дотримання або виявом спільної волі, а однією з її сторін. У горизонтальному вимірі ця угода має бути якомога інклюзивнішою, тобто залучати все розмаїття громадян і громадянок України, які мають різне етнічне походження, говорять у побуті різними мовами, сповідують різні релігії тощо.

10 Але водночас не варто забувати, що сьогодні питання про нашу суспільну угоду постає на тлі повномасштабної російської війни проти України, реальною ціллю якої є знищити нашу державність і розчинити наше суспільство в потворній багнюці російського світу смерті. Тож питання про суспільну угоду всередині політичної нації України постає на тлі питання про правила й норми міжнародної політики, про умови можливості співіснування різних країн і, зрештою, на тлі питання про можливість конвенційної війни та неприпустимість злочинів проти людяності навіть під час бойових дій.

15 Це питання водночас відсилає нас до ширшої проблематики філософії війни. Мають, можна стверджувати, що два класичні філософські підходи до проблеми війни, які подеколи суперечать одне одному, а подеколи узгоджуються один з одним, сформував Імануель Кант у творі «До вічного миру» та Георг Вільгельм Фрідріх Гегель у творі «Засади філософії права».

20 Для Канта первинним є стан миру, а не війни. Війна вбивча для людства. Майбутнє людства, за Кантом, можливе або як мирна конфедерація всіх народів світу, або на загальному цвинтарі людства. «Friedhof», що перекладається з німецької як цвинтар, дослівно означає «двір миру». Тому якщо війни й неможливо уникнути, ми маємо воювати так, щоб не зробити неможливим прийдешній стан миру. Пункти попередньої угоди про мир Канта – це зрештою елементи сьогоднішнього розуміння цивілізованим людством того, що неприпустимо навіть під час війни.

25 На противагу цьому Гегель вважає, що якщо ми дивитимемося на війну лише як на прикрий історичний випадок, який є наслідком поодиноких неправильних дій злочинців чи окремих владних або маргінальних злочинних груп, то не зрозуміємо історичної сутності війни. Натомість, на його думку, до війни слід ставитися як до неминучої історичної реальності. Він навіть говорить, що інколи війни – це лікувальні засоби, які допомагають слабким суспільствам стати сильнішими. Ясно, що так відбувається лише тоді, коли війни не знищують ці суспільства.

30 Я дуже хотів би, щоби позитивний Кантовий образ майбуття нашого світу переміг, але водночас певний, що ми навряд чи можемо сподіватися на перемогу такого бачення та встановлення вічного миру, якщо не дослухаємося до Гегеля. Ми маємо прагнути миру, але водночас усвідомлювати невідворотність війни в нашому людському світі, а надто у світі, в якому існують такі злочинні держави, як Росія, яка в геноцидній війні проти народу України скоює злочини проти людяності. Зрештою Росія впродовж усього свого існування стало вела війни проти інших держав і народів та знищувала в них власне населення. На жаль, таким є спосіб існування цього жадливого геополітичного утворення.

40 Відповідно до цього слід коригувати та модифікувати й наші уявлення про ліберальність та інклюзивність нашої суспільної угоди. На жаль, під час війни, яку Росія розв'язала проти України, ми як свідомі громадяни та громадянки маємо добровільно обмежити власні права заради досягнення перемоги над ворогом людства, яким є Росія, та надати нашій державній владі більше повноважень. Але водночас слід пильнувати, щоб деякі злочинні українські політики та чиновники не скористалися ситуацією заради задоволення власних егоїстичних інтересів. Зважаючи на небезпечність Росії, інклюзивність нашої суспільної угоди також повинна мати певні межі. Ніщо російське вже ніколи

не має набути в нашій державі жодної суб'єктності: ані російська мова, ані «російська культура», ані російське спотворення християнської релігії, ані російський політичний устрій. Зрештою, позбавлення Росії політичної суб'єктності є запорукою миру не лише в нашому регіоні та Європі, а й у всьому світі. Росія – це симптом хвороби людства. Хворобу слід вивчати та лікувати, але її в жодному разі не можна поширювати.

Отже, наша суспільна угода має базуватися на принципах лібералізму й інклюзивності, тому в ній не може бути жодних слідів антилюдяної ксенофобії, яку впродовж усієї власної історії демонструє російська держава. Лібералізм інколи потребує обмежити свободу заради перемоги вільного світу над тоталітаризмом, а інклюзивність не передбачає толерування ненависті до людства та життя.

Війна й новий суспільний договір

10 Війна робить неможливі речі можливими. Уперше за історію української незалежності більшість населення України вірить своїй державі. Таку ситуацію годі було й уявити перед 24 лютого 2022 року, а тим паче – перед проголошенням української незалежності 1 грудня 1991-го.

15 Незалежна Україна постала з радянської України. Відповідно, вона успадкувала багато рис своєї попередниці. І насамперед – відносини між населенням і державою.

Такий тип відносин легко пояснити на прикладі радянського Львова. Це місто, яке неможливо уявити без кави. Але справжню каву тоді в магазинах не продавали. Замість неї можна було купити ячмінну каву або каву з жолудів. Були, однак, місця, де каву можна було придбати нелегально. Одне з них – вхід до львівської фабрики «Світоч». Фабрика 20 виробляла солодощі – цукерки, шоколад, торти, морозиво – і використовувала кавові зерна як сировину. Наприкінці робочого дня треба було прийти до брами фабрики. Робітники виносили крадену каву в кульочках по кілька сотень грамів.

Ціна була договірною – можна було б сказати, ринковою, якби в СРСР був ринок. Купувати доводилося з-під поли, щоб боронь боже ніхто не бачив, бо інакше будуть 25 неприємності й для того, хто продає, і для того, хто купує. Підозрюю, однак, що й охорона на брамі, й дирекція фабрики про все знали, але воліли не зважати. Щонайменше вони не хотіли неприємностей, щонайбільше – самі мали з того зиск. При покупці треба було пильнувати, щоб кава була чистою, без домішок – чесність не належала до чеснот радянської тіньової економіки. Й останнє: ти не міг купити каву просто так у будь-кого. 30 Хтось з твоїх близьких мусив знати того, хто продає, і порекомендувати тебе йому чи їй: мала бути особиста довіра – або, як тоді казали, «блат».

Легально каву подавали в кав'ярнях. Їх було небагато, і їхній появі ми завдячували тому, що приблизно в 1970-х у СРСР почали виробляти перші кавові автомати. Стандартна зарядка кави в такому автоматі становила 12 грамів. Бармени – здебільшого 35 жінки, а не чоловіки – заробляли собі на життя тим, що одну й ту саму зарядку могли використовувати кілька разів. Іншим способом було заряджати 10 грамів, а решту 2 грами замінювати сумішшю обсмажених зубчиків часнику та солі. Така суміш додавала смаку й запаху, а її рецепт знали лише дуже досвідчені бармени. Тому випити доброї кави вдавалося тільки тоді, коли знав бармена – якщо ти мав у нього «блат», він давав тобі напій 40 з першої зарядки або без домішки.

Сама по собі кава стала видом валюти у таких відносинах. «Піти на каву», «запросити на каву» або «дати на каву» було евфемізмом, який означав «віддячити за послугу».

Ярослав Грицак – історик, публіцист, громадський діяч. Професор Українського католицького університету. Директор Інституту історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка. Запрошений професор (1996–2009) Центральноєвропейського університету в Будапешті. Перший віцепрезидент (1999–2005) Міжнародної асоціації українців. Почесний професор Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Співредактор наукового річника «Україна модерна», член редакційної колегії часописів *Ab Imperio*, *Slavic Review*, «Критика», член наглядової ради журналу *Harvard Ukrainian Studies*. Учасник Несторівської групи. Має понад 500 наукових публікацій на історичну тематику.

У такому разі додатком до кави йшов коньяк, шоколадні цукерки та інші дефіцитні товари. Така система, звісно, не обмежувалася Львовом. Якщо ти їхав до Києва чи Москви залагодити певні справи, треба було брати з собою всі названі товари, а найкраще – львівське пиво: у СРСР було лише кілька фабрик, де робили пиво, і львівську вважали однією з найкращих.

І фабрики, й заводи, й кав'ярні були державними. А люди – своїми, кожна й кожен працював на своєму державному місці й отримував зарплату, на яку не можна було б прожити, якби не додаткові нелегальні приробітки. «Блат» допомагав виживати, а іноді навіть добре жити. Ті, хто не мав «блату», ледь зводили кінці з кінцями.

Таке життя не прожити без гумору. Тому радянські часи – золота доба анекдотів. Один з них стосувався шести парадоксів соціалізму:

У СРСР немає безробіття – але ніхто не працює.

Ніхто не працює – але план виконують.

План виконують – але в магазинах нічого немає.

У магазинах нічого немає – але в холодильниках усе є.

У холодильниках усе є – але всі незадоволені.

Усі незадоволені – але всі голосують «за».

Водночас радянська система була варіантом глобальної схеми: держава збирала з населення ренту, розподіляла її на державні цілі або між собою й давала змогу скапувати решткам, як жир з багатого столу, – а населення виживало як могло, переважно всупереч, а не завдяки допомозі держави. У тому сенсі не було принципової відмінності між, скажімо, імперією інків та СРСР часів Брежнєва. Відмінності стосувалися переважно мотивів, які держава використовувала для виправдання права на ренту – від чистого та неприкритого насильства й до досягнення спільної «потойбічної» мети, що в новітні часи часто набувала форми ідеологічної утопії.

У СРСР формальний суспільний договір полягав у тому, що держава будувала щасливе комуністичне майбутнє для населення й на цьому шляху знищувала зовнішніх і внутрішніх ворогів – а населення вдавало, що вірило в цю високу мету. А в неформальній частині державна еліта давала населенню змогу робити що завгодно, тільки б воно не загрожувало її владі – й населення виживало як могло, намагаючись не потрапити під тверду руку влади.

Удавання було серед головних рис: без нього не можна узгодити формальну й неформальну частини суспільного договору. Другою рисою були корупція – своєрідне мастило, яке зменшувало тертя між цими двома частинами. Якби її забрали – то й сама держава розвалилася б. Третьою умовою був брак будь-якої довіри до держави та її інституцій. Довіра могла бути лише особистою: між родичами, друзями, друзями родичів і родичами друзів – між усіма тими, хто зумів забезпечити доступ до закритих благ і послуг.

Радянська система мала свої часові й регіональні варіації. За Сталіна красти й продавати те, що належало державі, було дуже небезпечно: можна було «загриміти» у Сибір. Деякі міста постачали краще за інші. За мандаринками для дітей чи доброю ковбасою для святкового столу треба було їхати до Москви. У багатьох містах, зокрема у великих індустріальних центрах, кав'ярні траплялися рідко. Їх відвідував переважно середній клас – люди з вищою освітою, інженери, лікарі, митці, вчителі, науковці й інші робітники розумової праці, яких у СРСР називали розмитою категорією «службовці». Звісно, найбільше їх осідало там, де було сконцентровано виші, наукові й культурні установи чи залишилася пам'ять про «старі добрі» дорадянські часи – як-от у столичному Києві чи Львові, куди радянська влада, на відміну від Києва, прийшла аж після Другої світової війни.

Географічні відмінності на лінії «Захід – Схід», схоже, мали вирішальне значення. Починаючи від середньовіччя, в католицькій Європі спочатку невелика, проте згодом де-

далі більша частина населення взялася дисциплінувати й обмежувати владу, а також говорити, що вона має право й чого не має права робити. Ця тенденція почалася з «походу в Каноссу» в 1087 році й англійської Великої хартії в 1205-му, ідеологічно оформилася у теоріях суспільного договору під час Англійської та Французької революцій, а від початку XIX століття почала реалізуватись у демократичних режимах Західної Європи.

Ця тенденція мала свої припливи й відпливи. Але зрештою вона була незворотною та поширювалася зі своєї «історичної батьківщини» на сусідні території. Мірою її сили й успіху стала поява густої сітки суспільних організацій, які були незалежними від влади й могли самі себе утримувати: автономних університетів, ремісничих цехів, церковних братств, самоуправних міст і, до речі, кав'ярень. Тобто громадянського суспільства.

Ця хвиля настигла українські землі з часів Речі Посполитої та козацької держави, була «закодованою» в історичній пам'яті Шевченком і розвинута пізнішими українськими діячами. Вона лягла в основу української ідентичності – глибоко закоріненої любові до свободи. І її підкріпили слова Михайла Драгоманова та В'ячеслава Липинського – двох найбільш системних українських мислителів. Основна відмінність між Україною і Росією полягає не в мові чи релігії, а в різному типі відносин між владою та суспільством, за яких варіант появи Сталіна чи Путіна при владі в Україні є малоімовірним.

Російська імперська та пізніша радянська влада робили все, щоб цю відмінність мінімізувати, – і в останні роки існування СРСР здавалося, що їй це вдалося. Україна під час правління Щербицького (1971–1989) видавалася найбільш стабільною та лояльною частиною Радянського Союзу. Така стабільність, однак, була ілюзією. Україна швидко перетворювалася на троянського коня, як тільки влада Кремля послаблювалася. Так було за українізації 1920-х років і часів хрущовської відлиги, а в 1991 році Україна відіграла ключову роль у розпаді СРСР. Українці скористалися з тієї умови суспільного договору, що домінував від нових часів на Заході: коли влада не відповідає інтересам населення, останнє має право на бунт і зміну влади. Бунт українців був, однак, тихим, не на барикадах чи революційних мітингах, а при виборчих урнах загальнонаціонального референдуму 1991 року.

Відповідно, неповний «тихий» бунт привів до неповної зміни системи. Змінилася мета: замість утопічної побудови комунізму нею стала цілком реальна побудова національної держави, «такої, як в усіх» – а особливо на Заході, де державна влада гарантує свободу й добробут. Не змінилися, однак, головні елементи старого суспільного договору.

Владна еліта вдавала, що будує національну державу, здійснює реформи та забезпечує свободи. А насправді вона розподіляла між собою державні ресурси та виконувала владу для власного збагачення. Міністри ділили свій час між виконанням обов'язків та особистим збагаченням. Співвідношення між першим і другим, як твердили найбільш посвячені в таємниці цієї системи, в окремих випадках становило 10:90.

Україна була нібито національною й нібито демократичною державою з нібито вільним ринком. Але за цим фасадом крилася кланова-олігархічна держава з великою сірою економікою та спокусами авторитаризму. Влада утримувала сама себе, прирікаючи більшість населення на виживання. Стійкість цієї системи забезпечувала корупція, що, за оцінкою експертів, була ще вищою, ніж за радянських часів.

Така система, може, була ефективнішою за радянську – саяк-так забезпечувала мінімум політичних свобод і зростання економіки. Але на відміну від радянської, вона не була монолітною. Її розривала боротьба між олігархічними й регіональними кланами. За таких обставин жодна еліта не могла встановити свою монопольну владу. Унаслідок цього тут установилася система постійної ротації владних еліт унаслідок відносно вільних і відносно демократичних виборів. Тому шанси створити авторитарний режим в Україні були значно нижчими, ніж у СРСР чи сусідній Росії.

На відміну від радянської, пострадянська система була також менш життєздатною, бо мала більше ворогів. За радянських часів її ворогами були переважно дисиденти. Їх кількість становила кілька сотень. У незалежній Україні кількість ворогів вимірювалася мільйонами. Проти неї виступала насамперед та частина українського суспільства, що зберегла пам'ять про суспільну непокору й силу самоорганізації. Найбільше її було на найменш зрадянському та зрусіфікованому заході України, а також у столичному Києві з його численними культурними й академічними інституціями. Ця система не могла задовольнити інтереси нового середнього класу, який зароджувався та зростав поза системою держави, а тому мав менш корумповану економіку. Вона не відповідала очікуванням нового покоління, що сформувалося за часів незалежності, не пам'ятало про СРСР, не відчувало особливої емпатії до Росії й хотіло жити, як їхні ровесники за західним кордоном України. І на завершення, її загрожувала сусідня Росія, що ніколи не погоджувалася на існування незалежної України.

У результаті в Україні паралельно було дві системи, що ґрунтувалися на двох різних суспільних договорах. Перша – пострадянська, в багатьох рисах схожа на попередню радянську. Друга – не радянська, вона була новою, але спиралася на українські історичні традиції. Перша не могла вмерти, друга – народитися. До їхнього відкритого протистояння дійшло, коли Янукович спробував установити авторитарну владу, щоб повністю контролювати Україну для свого особистого збагачення. Відповіддю стали Майдан 2004 року та Євромайдан 2013–2014-го. Обидва перемогли, однак не змогли знищити систему. Постмайданні влади Петра Порошенка й Володимира Зеленського починали з радикальних реформ. Але ці періоди реформ були короткотривалими. Після них влада поверталася до business as usual.

Єдина істотна зміна після перемоги Євромайдану 2014 року й російської анексії Донбасу та Криму полягала в тому, що громадянське суспільство показало себе ефективнішим за державу. Саме йому належить головна заслуга в організації захисту України від російської агресії. Не дивно, що якраз армія й волонтерський рух здобули в українців найвищу довіру.

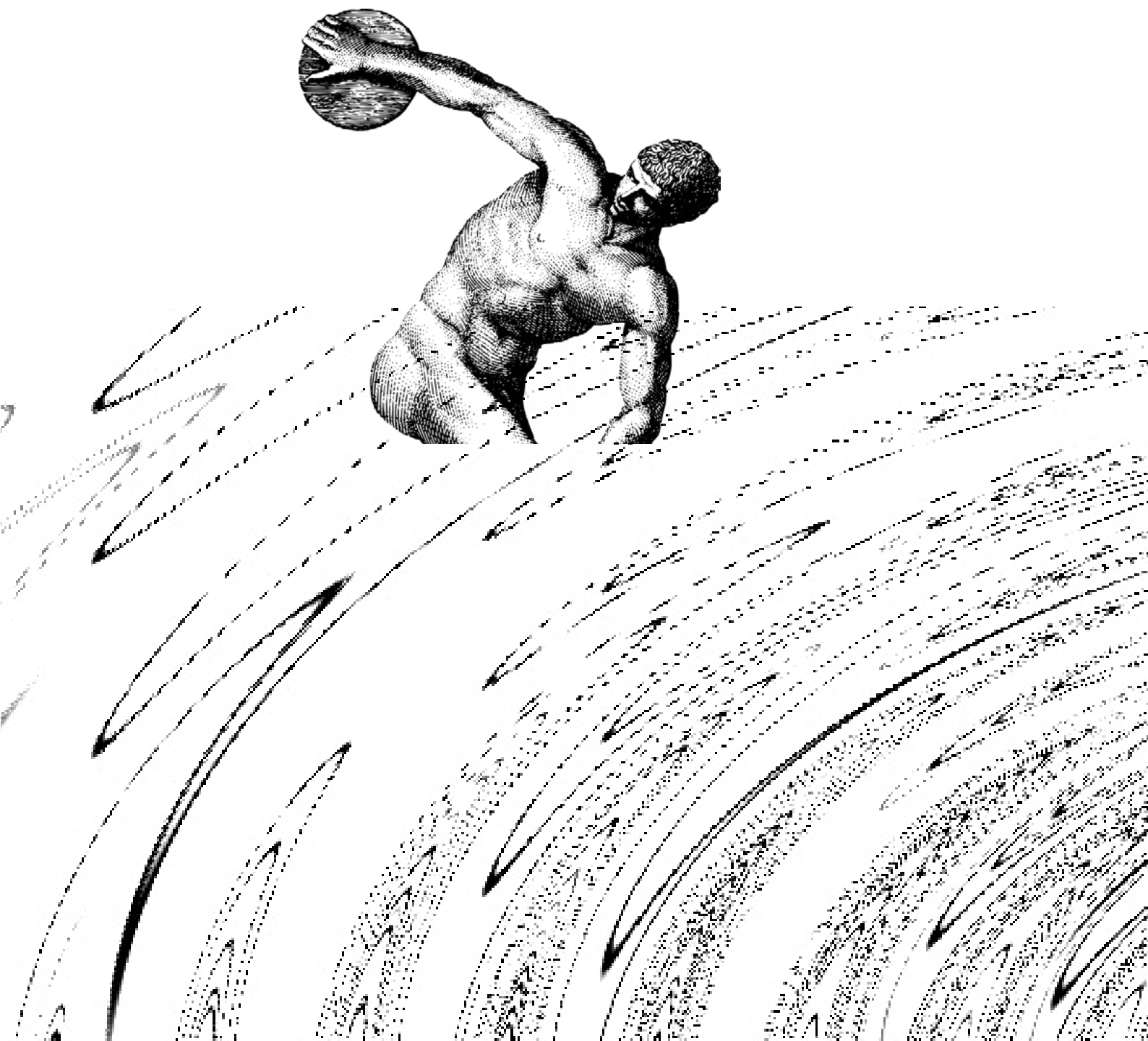
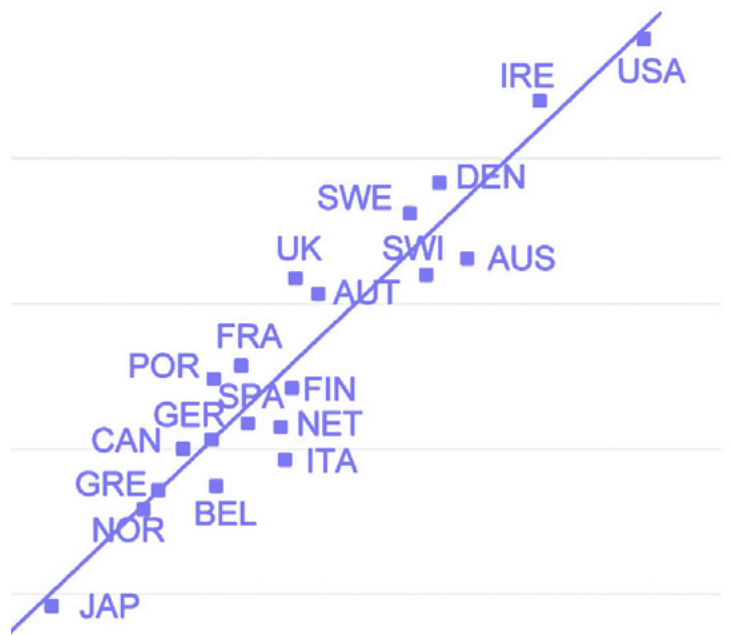
Після 24 лютого ситуація змінилася знову, але тепер уже докорінно. Після масштабного російського воєнного вторгнення держава й суспільство не можуть існувати самі по собі. Їм обом загрожує смертельна загроза. Без їхньої співпраці та взаємної довіри вони не виживуть поодиночки. Владна еліта нарешті перестала обслуговувати сама себе. Вона працює не на обслуговування власних фінансових потоків, а на розв'язання питання безпеки всього населення. У відповідь більшість українців перестала ставитися до влади зі скепсисом і недовірою.

Ситуація схожа на «медовий місяць» між переможним Майданом і революційною елітою, яку він привів до влади. З двома, однак, важливими винятками. По-перше, ці відносини оформилися у міцний союз, який триває уже десятий місяць і, можна думати, триватиме далі. По-друге, майданний дух розлився по всій Україні, зокрема по південних і східних переважно російськомовних областях, населення яких було здебільшого байдуже чи навіть вороже налаштованим одне до одного й до другого Майдану. Зараз вони перебувають у найбільшій загрозі та зазнають найважчих утрат під російськими обстрілами – і це неминуче наближає їх до Києва та його політичного курсу.

Контури нового суспільного договору можна описати приблизно так: населення готове вірити державі – за умови, що держава забезпечуватиме базову потребу безпеки. Звісно, появою цього суспільного договору Україна завдячує екстремальним обставинам війни. Найбільшим викликом для сучасної України є перемога й відновлення миру. Але після досягнення першого та другого наступним викликом буде перевести цей породжений надзвичайними воєнними умовами суспільний договір у стабільний пово-

енний стан. Ключовим словом є «сталість». Гарантувати успіх насамперед може інституціалізація цього нового суспільного договору. Іншими словами: перебудова старих і побудова нових державних інституцій, що відповідатимуть новим суспільним очікуванням, – як-от сильна професійна армія та незалежна судова система.

- 5 Завдання не легке, але після 24 лютого цілком досяжне. Бо, нагадую, війна не лише робить неможливі речі. Окрім того, що вона є великою катастрофою, війна також відкриває нові нагоди. Зважаючи на високу ціну війни, стало б гріхом і злочином цими нагодами не скористатися.

Соціальний договір для економічного прориву

Фактами є те, що Російська Федерація – агресор-терорист з ядерною зброєю; втричі більшою кількістю населення, ніж в Україні; а також у вісім разів вищим ВВП й у десять разів більшим військовим бюджетом (у довоєнний 2021 рік). Це свідчить, що російська продуктивність перевищувала українську у 2,7 раза. Вжити як нації, ще до будь-якої розмови про соціальний договір, у такій ситуації можна лише завдяки величезним (постійним) жертвам і величезній (ситуативній) світовій підтримці. А вжити й перемогти без таких жертв і без зайвого сподівання на зовнішню підтримку?

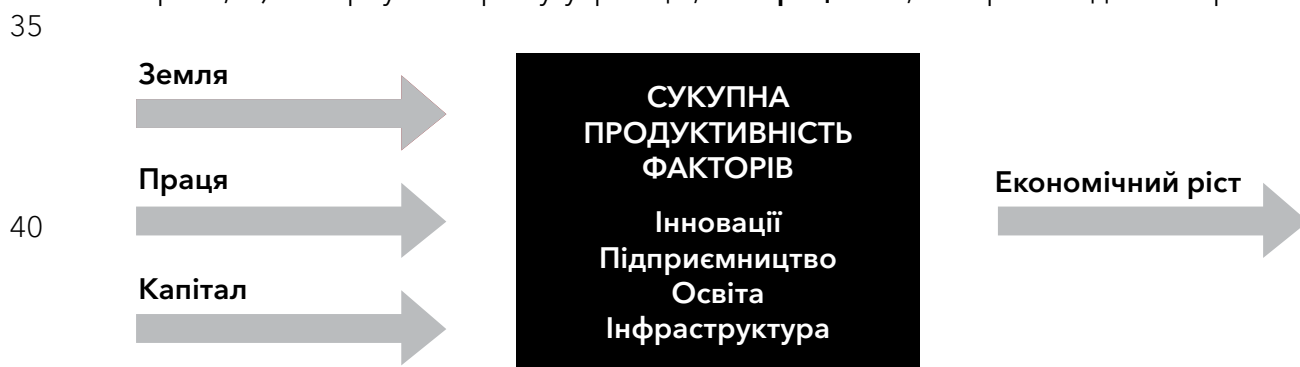
Крихітний Сингапур, населення якого в шість разів менше за населення Малайзії, має ВВП, співвимірний з малайзійським (тобто продуктивність у країні-острові в шість разів вища, ніж у Малайзії) і військовий бюджет – утричі більший.

Отже, швидке нарощування українського ВВП (насамперед через підвищення продуктивності), здатного профінансувати військовий бюджет і зробити його співвимірним з російським, є єдиним гарантованим шляхом забезпечити виживання української нації. Саме на це має бути націлено наш соціальний договір.

За всіх спокус потрібно відразу відкинути ідею провідної ролі держави в нарощуванні ВВП. В історії людства це, можливо (але сумнівно), вдалося зробити єдиний раз – у СРСР 1930-х – ціною перетворення всієї країни на концтабір і знищення мільйонів українців. Китай намагався повторити цей досвід у 1960-х, але безрезультатно. Про Північну Корею й Кубу навіть не згадуватиму. Отже – провідну роль у нарощуванні ВВП повинен мати амбітний, відповідальний і конкурентний приватний сектор.

Базову «арифметику» будь-якого економічного зростання (воєнного чи повоєнного) економісти давно знають – саме вона в дуже спрощеному вигляді є на картинці.

Ще ранні економісти знали, що дельта у вхідних факторах (земля, праця, капітал) пояснює десь половину дельти (зростання) всієї економіки. Тому для економічного зростання Україні насамперед потрібно 1) звільнити свої **землі** й забезпечити безпеку всій країні; 2) повернути в країну українців, які **працюють**, створивши для них робочі

Павло Шеремета – менеджер-економіст, співзасновник і перший декан Києво-Могилянської бізнес-школи (1999–2008). Президент і Старший Консультант Інституту Стратегії Блакитного Океану Малайзії (2008–2011), президент Київської школи економіки (2012–2014). Міністр економічного розвитку і торгівлі України (2014). Перший директор Школи управління УКУ (2014–2015). З 2017 року керівний партнер «Прорив.in.ua». З 2022 року Почесний консультант глобального аналітичного центру GLOBSEC. Член Нагдядових рад Transparency International Ukraine та Інституту Міста у Львові.

місця (принагідно: відомо, що робочі місця значно краще створює приватний сектор, насамперед той, що зростає з малого у середній, ніж державний з його гігантським дефіцитом коштів); 3) залучити більше **капіталу**.

5 Ситуація з роботою в Україні була складною ще до війни. Глобальний інвестор і автор бестселерів Ручир Шарма пише, що «збільшення населення спричиняє приблизно половину економічного зростання. Зниження темпів зростання населення працездатного віку на 1% скоротить економічне зростання приблизно на 1%»¹. Через найнижчий рівень народжуваності за останні 10 років² та еміграцію населення України зменшилося від 52 млн осіб у 1993 році до 44 млн офіційно (і 37 млн неофіційно – цю цифру озвучив колишній міністр Кабінету міністрів України) у 2019-му.³ Коли Росія почала вторгнення в Україну, у Європі зафіксували понад 7,8 млн біженців з України. Понад 4,5 млн українців повернулися в Україну.⁴ Чи повернуться інші, залежить не лише від війни, а й від економічної свободи – насамперед можливості відкривати новий бізнес і наймати людей в Україні, що наразі проблематично. Водночас The New York Times прогнозувало збільшення кількості біженців до 10 млн осіб.⁵

Трудовий кодекс України (точніше, Української РСР) є моїм ровесником: ми обоє з 1971 року. І я – не молода людина. Спроби лібералізувати трудове законодавство поки що не завершилися успіхом. Популісти тривожаться, що лібералізація Трудового кодексу призведе до зниження соціальних гарантій для працівників. Професор Лондонської школи економіки Філіп Аг'йон пише: «Коли країна запроваджує хороші системи безпеки для захисту людей у разі втрати роботи, звільнення не впливає негативно на здоров'я. У 1993 році Данія запровадила нову систему з назвою "гнучкобезпека" (flexicurity) для регулювання ринку праці. Ця система має два стовпи. Насамперед ринок праці став гнучкішим завдяки спрощенню для фірм процедур звільнення. Наприклад, допомога на виході – обмежена, а судові процеси трапляються рідко. Щоб компенсувати цю гнучкість, є дві форми гарантій: допомога по безробіттю в розмірі 90 % зарплати (з урахуванням максимальної суми) впродовж максимум трьох років і великі державні інвестиції в професійне навчання, щоб дати працівникам навички, необхідні для швидкого повернення на ринок праці».⁶ Соціальний договір тут полягає в тому, що компанії отримують свободу наймати та звільняти працівників, держава тимчасово бере на себе витрати щодо підтримки й перенавчання працівників, які водночас оплачують це вищими податками та готовністю швидко перенавчатися в разі потреби.

Україні також потрібні креативні ідеї щодо імміграційної політики, щоб залучити більшу кількість працівників.

35 Уже згаданий Шарма пише, що «з пришвидшеним залученням інвестицій зростання пришвидшуються. Отже, будь-яка країна, що розвивається, загалом має сильну позицію для швидкого зростання, коли інвестиції високі – приблизно від 25 % до 35 % ВВП – і коли вони зростають. Водночас економіки постають перед слабкими перспективами, коли інвестиції низькі, приблизно 20 % ВВП або менше – і коли падають».⁷

40 Тут варто зауважити, що в загальних світових інвестиціях внутрішні становлять 97-98 %, а іноземні – відповідно решту 2-3 %. У слабких, але вільних економіках іноземні

¹Sharma, Ruchir. The 10 Rules of Successful Nations (p. 15-16). Penguin Books Ltd.

²<https://opendatabot.ua/en/analytics/depoulation>

³<https://www.dw.com/uk/населення-україни-становить-37-мільйонів-дубілет/a-52118213>

⁴«Refugees fleeing Ukraine (since 24 February 2022)». UNHCR. 2022.

⁵<https://www.nytimes.com/2022/04/01/opinion/ukraine-russia-war-refugees.html>

⁶Aghion, Philippe; Antonin, Céline; Bunel, Simon. The Power of Creative Destruction (p. 221). Harvard University Press, 2021.

⁷Sharma, Ruchir. The 10 Rules of Successful Nations (p. 102). Penguin Books Ltd.

Gross fixed capital formation (% of GDP) - Ukraine, Czechia, China

World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files.

License: CC BY-4.0

Gross savings (% of GDP) - Ukraine, Czechia, China

World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files.

License: CC BY-4.0

інвестиції можуть становити до 10 %. Але все одно решта 90 % – це внутрішні інвестиції, які фінансують внутрішні заощадження.

Валові інвестиції в основний капітал у 2018-2021 роках в Україні знизились з 18 % до 12 % ВВП, а в Чехії вони зросли приблизно до 27 % (і, до речі, до 43 % у Китаї). Старіння населення, депресивне підприємництво й низький рівень валових заощаджень (12 % ВВП в Україні, 29 % у Чехії і 45 % у Китаї) стали головними факторами такої ситуації.

Отже, як підвищити заощадження в Україні? Навіщо люди у вільному світі взагалі заощаджують? Вони це роблять, щоб 1) мати достатній рівень доходу у старості; 2) профінансувати якісну освіту своїм нащадкам і собі впродовж життя; 3) мати кошти на медичне обслуговування в разі хвороби; 4) проінвестувати власну справу чи бізнес. Усі названі причини для заощаджень в Україні постають перед викликами.

Згідно з дослідженнями CASE Ukraine, понад дві третини респондентів вважають, що життя у старості має забезпечувати держава й уряд, натомість 19 % певні, що відповідальними є передусім вони самі.⁸ Для контрасту, 28 % молодих нідерландців здійснюють добровільні приватні пенсійні накопичення (один з найвищих відсотків у Європі).⁹

До війни в Україні було 11,3 млн пенсіонерів. Кількість працездатного населення становила менш ніж 16 млн, з них понад 20 % працювали на незареєстрованих робочих місцях, тобто Пенсійний фонд не отримував від них грошей. Тобто 11 легально працюючих працівників забезпечували 10 пенсіонерів. Але цього мало – щороку понад третину доходів Пенсійного фонду покривав державний бюджет. Хоча частина цієї суми – це виплати від держави, де вона є роботодавцем, інша частина – все одно дефіцит. Очевидно, що лише першорівнева, солідарна система в Україні не зможе надовго забезпечити виплату пенсій.

За останні два десятиліття держава робила чимало спроб запровадити накопичувальні пенсії, але всі вони закінчувалися нічим. Востаннє про пенсійну реформу заговорили наприкінці 2021 року, за кілька місяців до початку великої війни. На початку листопада 2022-го відповідний законопроект знову несподівано з'явився на порядку денному парламенту. Щоправда, так само несподівано Верховна Рада відмовилася його розглядати.¹⁰

Чому важко змусити запустити другий рівень пенсійної системи? По-перше, пишуть аналітики VoxUkraine, будь-яка пенсійна реформа навряд чи принесе політичні дивіденди.

⁸<https://case-ukraine.com.ua/news/u-pitanni-pensij-ukrayintsi-dosi-pokladayutsya-na-derzhavu-ale-nevdovoleni-solidarnoyu-sistemoyu/>

⁹<https://voxukraine.org/en/the-second-one-missing-what-is-going-on-with-pension-reform-now/>

¹⁰Влада згадала про пенсійну реформу, та чи можна її провести під час війни? Економічна Правда, 23 листопада 2022. <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/11/23/694140/>

Згідно з Реанімаційним пакетом реформ, зміна пенсійної системи є серйозним викликом для будь-якої влади, оскільки реформи стосуються багатьох політично активних людей. Тому майже всі уряди, які здійснювали пенсійну реформу, втрачали підтримку електорату на наступних виборах.¹¹

5 По-друге, кажуть далі аналітики VoxUkraine, запровадження обов'язкової накопичувальної системи може становити серйозну загрозу макрофінансовій стабільності. Бо якщо частину коштів «перевести» з солідарної системи на накопичувальні рахунки, дефіцит пенсійного фонду доведеться чимось покривати. Якщо це робити коштом держбюджету, тобто інших податків, то буде менше коштів для фінансування інших видаткових зобов'язань. Здійснення цього коштом позикових коштів збільшить державний борг, а отже, й витрати на його обслуговування.¹²

10 Тобто в нашій пенсійній системі поки що наявний соціальний контракт «навиворіт»: громадяни не заощаджують на старість, оскільки вважають, що пенсії їм має виплачувати держава. А держава водночас боїться навіть торкатися несталої системи, що банкрутує, щоб не втратити голосів нинішніх і майбутніх пенсіонерів. Наслідки відомі: дефіцит Пенсійного фонду, який покриває державний бюджет, збільшуючи його дефіцит, зниження валових заощаджень (і приватних, і державних), зниження державних інвестицій, зниження темпів зростання країни.

15 Який соціальний договір потрібен? Держава у якийсь час повинна чесно сказати, що грошей на гідні пенсії для всіх у неї немає й не буде. (І врешті, ніде й ніколи у вільному світі держава не брала на себе такої відповідальності. Лише в Радянському Союзі з'явився «соціальний договір», що громадяни «погоджуються» жити й працювати в концтаборі. В обмін на це тоталітарна держава мінімально, але гарантовано турбувалася про старість. Радянський Союз давно розпався. Але очікування громадян – уже до зовсім іншої, демократичної, ринкової держави – залишилися.) Держава може солідарно взяти на себе утримання неповносправних чи бідних літніх людей, у яких немає дітей. Усі решта, особливо молодь, повинні заощаджувати на свою старість і в системі державних пенсійних фондів, і через приватні фонди. Про це потрібно починати говорити ще в середній школі, істотно підвищуючи фінансову грамотність населення.

20 Говорячи про середню школу, знову ж таки, очікуванням великої частини громадян України є закладене в Конституції право, що «держава забезпечує доступність і БЕЗОПЛАТНІСТЬ (виділення – моє) дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах».¹³ Відтак громадяни здебільшого знімають з себе ментальну відповідальність фінансувати систему освіти й цілковито переносять її на плечі держави. Держава як може, найчастіше самотужки, за це відповідає й боїться сказати правду рідному електорату: обмеженого державного фінансування недостатньо для якісної освіти навіть у багатих державах, не кажучи вже про бідні. Систему освіти, насамперед середню, зазвичай фінансує ГРОМАДА, а не держава. Громада охоплює не тільки державу, а й батьків / родичів дітей, випускників школи, які зацікавлені в її репутації і бренді; сусідній бізнес, зацікавлений і в якісних випускниках, і в безпечному середовищі; місцеве самоврядування, зацікавлене в розвитку території через підвищення продуктивності праці тощо.

40 Для цього всі школи повинні створити СИСТЕМУ залучення додаткових коштів, що включає благодійні фонди при школах з наглядовою радою, яка викликає довіру, невеликі, але гіперактивні відділи фандрейзингу в школах з продуманою й бажано навіть

¹¹<https://iprosvita.com/chomu-halmuie-pensijna-reforma/>

¹²<https://voxukraine.org/en/the-second-one-missing-what-is-going-on-with-pension-reform-now/>

¹³Конституція України. Стаття 53.

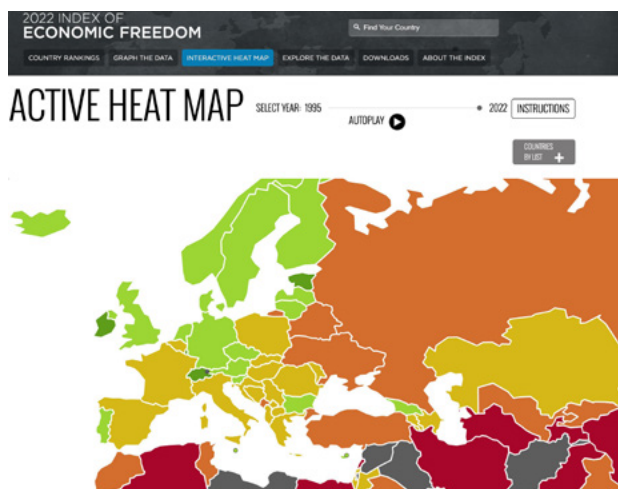
диференційованою системою фандрейзингових подій та інформаційних матеріалів. Як приклад можна згадати благодійний вечір на Східний Новий 2019 рік у Львівській середній загальноосвітній школі східних мов та східних бойових мистецтв «Будокан»¹⁴, що залучив майже 100 тис. грн додаткового фінансування. Така система збільшує інвестиції в освіту з приватних і корпоративних заощаджень і водночас зменшує фінансовий тиск на державу. У 2006 році Гілларі Клінтон видала книжку про виховання дітей із влучною назвою: «It Takes a Village»¹⁵ – «Для цього потрібне ціле село» (тобто громада).

Схожа ситуація з фінансуванням системи охорони здоров'я в просунутих ліберальних економіках. Наприклад, очікують, що кожен резидент Сингапуру матиме на своєму пенсійному рахунку 66 тис. сингапурських доларів (близько 50 тис. американських). Це приблизні заощадження, необхідні для базових потреб субсидованого медичного обслуговування в старості. Уряд нещодавно підвищив цю суму до 68,5 тис. сингапурських доларів, зважаючи на зростання витрат у сфері охорони здоров'я. З тієї самої причини і з необхідності поповнити національний резерв, що зменшився під час пандемії, уряд підняв податок з продаж від 6 % до 7 %.

Medisave – це національна система медичних ощадних рахунків у Сингапурі. Внесок є обов'язковим і стягується зі щомісячного внеску до Центрального фонду забезпечення (CPF). Система дає мешканцям Сингапуру змогу відкладати частину свого доходу на рахунок Medisave, щоб покрити майбутню госпіталізацію особи або найближчих родичів, нескладну хірургію та певні амбулаторні витрати. За цією системою сингапурські працівники, залежно від вікової групи, відраховують 8–10,5 % своєї місячної зарплати на особистий рахунок Medisave. Заощадження можна зняти для оплати лікарняних рахунків і власника рахунку, і його найближчих родичів.¹⁶

Принагідно – кілька слів про Центральний фонд забезпечення Сингапуру (CPF). Це обов'язковий комплексний накопичувальний і пенсійний план для сингапурців, які працюють, а також постійних резидентів, насамперед для фінансування особистих потреб при виході на пенсію, охороні здоров'я та житла в Сингапурі. CPF – це система заощаджень на основі зайнятості, за допомогою якої роботодавці та працівники вносять до фонду обов'язкову суму для своїх виплат.¹⁷

Останні в нашому списку заощаджень, але далеко не останні за значущістю, – накопичення на власний бізнес, які очевидно сильно корелюють з економічною свободою.

«Показник економічної свободи України робить її економіку 130-ю найвільнішою (в Індексі економічної свободи) 2022 року. Україна посідає 44 місце серед 45 країн європейського регіону (позаду лише Білорусь), а її загальний бал нижчий від середнього регіонального та світового показників. П'ять років тому українська економіка набирала сили, але в 2019-му зростання сповільнилося. Упродовж цього часу економічна свобода загалом мала тенденцію до зростання. Завдяки збільшенню свободи праці

¹⁴<https://budokan.lviv.ua/>

¹⁵<https://www.simonandschuster.com/books/It-Takes-a-Village/Hillary-Rodham-Clinton/9781416540649>

¹⁶<https://www.cpf.gov.sg/member/healthcare-financing/using-your-medisave-savings>

¹⁷<https://www.cpf.gov.sg/member/cpf-overview>

та монетарної свободи Україна зафіксувала разючий загальний приріст економічної свободи на 6,0 балів від 2017 року, але досі перебуває в середньому рядку “Переважно невольних» країн”, – пише The Heritage Foundation. Фундація позитивно відзначила у 2021 році в Україні монетарну свободу (низьку інфляцію), *невисокі податки, фінансове здоров’я держави і свободу торгівлі. Проблематичними були й залишаються верховенство права (захист права власності, ефективність системи правосуддя і доброчесність уряду), інвестиційна та фінансова свободи (чи радше їх дефіцит).*

Атлантична рада у своєму рейтингу загальних свобод поставила Україну в категорію «майже вільні». Ситуацію врятувала політична свобода, адже за економічною свободою Атлантична рада віднесла Україну на 129 місце у світі, що майже збігається з оцінкою The Heritage Foundation.

Соціальний договір тут полягає в тому, що держава повинна забезпечити українцям економічну свободу (радіше українці забезпечують собі економічну свободу через свою національну державу), а ті водночас використовують цю свободу для самореалізації та створення достатку шляхом заощаджень та інвестицій.

Уважний читач тут запитав: ок, а що з іншою половиною економічного зростання? Ранні економісти з цим не дуже «парилися», вони казали: «Ми вам половину пояснили й досить. Усе інше – це для нас якась “чорна скринька”».

Чорна скриня насправді – це ПРОДУКТИВНІСТЬ використання зовнішніх факторів: землі, праці та капіталу. Відразу зауважу, що навіть у довоєнній Україні зростання цієї продуктивності було слабеньким. Як зазначає Т. Кваша з Інституту економіки та прогнозування НАН України, «динаміка Сукупної факторної продуктивності в Україні характеризується високими темпами зростання до 2012 року, різким падінням у 2013–2015 роках і поверненням до зростання у 2016–2017-му, але, як і в усьому світі, дуже помірними темпами».¹⁸

Не писатиму тут багато про «пророка інновацій»¹⁹ Йозефа Шумпетера, який 112 років тому в українських Чернівцях (що належали тоді до Австро-Угорської імперії) висловив гіпотезу, що продуктивність насамперед залежить від інновацій («нових комбінацій» німецькою), які водночас, на його переконання, залежать від рівня підприємливості. Сучасніші економетричні дослідження не лише довели правильність гіпотези Шумпетера, а й той факт, що в економічному зростанні продуктивність (інновації) становлять навіть не 50 %, а 85 %.²⁰

Нобелівський лауреат з економіки Едмунд Фелпс пише: «Хоч би які шумпетеріанські інновації відбувались у високоінноваційних країнах, більшість цих нововведень є внутрішніми: вони впливають із потужної оригінальності та творчості серед великої кількості людей, які працюють у національній економіці. У цьому розумінні нація може володіти динамізмом – “апетитом” і спроможністю, бажанням і здібностями, необхідними для створення інновацій, та готовністю як суспільство прийняти їх упровадження в економіку. Звичайно, така нація може постати перед перешкодами: зовнішніми, як-от війни чи клімат, і внутрішніми, як-от зарегульованість і бюрократія. Однак загалом що більше нація володіє таким динамізмом, то схильніше вона намагатиметься творити інновації та досягати в них успіху».²¹

¹⁸<https://su-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/239>

¹⁹<https://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674034815>

²⁰Abramovitz Moses, “Resource and Output Trends in the United States Since 1870,” National Bureau of Economic Research (1956), <http://www.nber.org/chapters/c5650.pdf>. via Christensen, Clayton M.; Ojomo, Efosa; Dillon, Karen. The Prosperity Paradox (p. 39). Harper Business. 2019.

²¹Phelps, Edmund; Bojilov, Raicho; Hoon, Hian Teck; Zoega, Gylfi. Dynamism (p. 5). Harvard University Press. 2020.

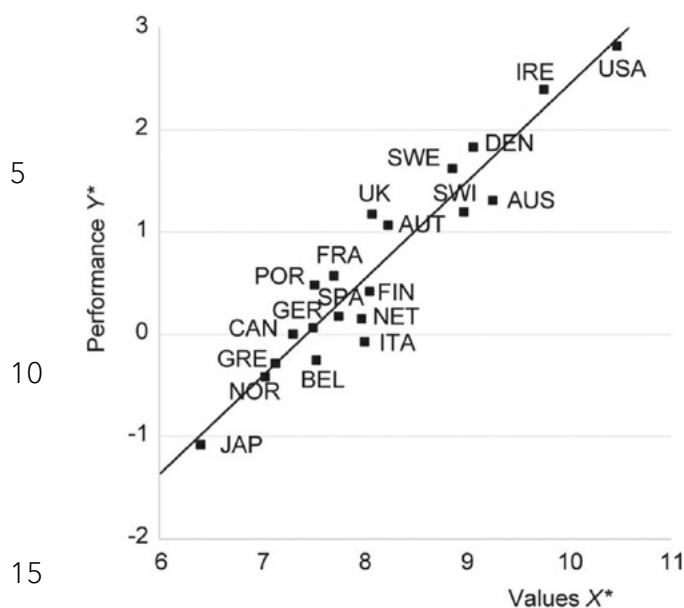

Figure 5.1. Values and innovation. Notes: The figure plots the

Едмунд Фелпс з командою вивчали, які цінності зі світового дослідження цінностей найбільше корелюють з внутрішніми інноваціями, і дійшли висновку, що «кілька цінностей, такі як довіра, готовність виявляти ініціативу, бажання досягти успіху на роботі, навчання дітей бути незалежними та позитивне ставлення до конкуренції позитивно впливають на сукупну змінну, що стимулює інновації. До того ж важливою є економічна свобода».²² До речі, «виявляти ініціативу» – це те, як звитязні Збройні сили України перемагають кількісно більшу, але зашкарублу, ієрархічну армію окупантів.

Підсумовуючи, центральною для економічного прориву України є економічна свобода.

Просто очікувати її від держави – наївно. Держава засвідчує вже 30 (або радше 105 чи навіть 370 років), що вона не зацікавлена просто подарувати нам економічну свободу. Тому цю свободу доведеться ще виборювати парламентським способом відразу після перемоги над рашизмом. Цього за українців теж ніхто не зробить. Відповідний досвід економічно вільних сусідніх країн, насамперед Польщі та Словаччини, може бути дуже корисним.

Після законодавчого закріплення основних економічних свобод і здійснення судової реформи українці мають право очікувати від держави організації оборони країни, збереження політичних і економічних свобод, правосуддя, легкості ведення бізнесу, забезпечення конкуренції, розвитку освіти й інфраструктури, здійснення міжнародної політики, націленої на посилення глобальної коаліції на захист суверенітету й територіальної цілісності країни

У відповідь українці повинні взяти на себе відповідальність за власний достаток, свою пенсію, освіту і здоров'я, а також продуктивність, інвестуючи в це (а відтак, заощаджуючи на це). Українці повинні діяти так, щоб їм довіряли й вони довіряли іншим. Українці виявляють ініціативу, бажають досягти успіху на роботі, виховують дітей бути самостійними й позитивно ставляться до конкуренції.

Саме в цьому я вбачаю новий соціальний договір.

²²Phelps, Edmund; Bojilov, Raicho; Hoon, Hian Teck; Zoega, Gylfi. Dynamism (p. 119). Harvard University Press, 2020.

Суспільний договір в Україні: його поява, форма, зміст і місце в системі суспільних відносин

ЧАСТИНА 1. ЧОМУ СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР ПОТРІБЕН – АРГУМЕНТИ «ЗА»

- 15 Війна Росії проти України призвела до системних трансформацій на рівні глобальної та регіональної політики, найважливіших міждержавних об'єднань і міжнародних інституцій. Відбувається переосмислення принципів і систем безпеки, зміна світогляду політичних еліт найрозвинутіших країн Заходу і Сходу. Реальністю стала продовольча криза глобального Півдня та енергетична криза глобальної Півночі. Саме тому безпека
- 20 (яку слід розуміти в широкому сенсі), а не розвиток стає основним пріоритетом соціально-економічних процесів. Відповідно змінюються офіційна політика, громадська думка, контекст дискусій на провідних політичних майданчиках світу¹.

- Український народ є творцем і безпосереднім учасником цих трансформацій, а також має стати їхнім бенефіціаром. Унаслідок війни має бути сформовано таку систему безпеки,
- 25 що, як мінімум, назавжди виключить можливість агресії проти України або, як максимум, узагалі унеможливить застосовувати силу в міжнародних відносинах. Інші трансформації стосуватимуться переформатування енергетичних ринків і продовольчих логістичних ланцюжків, локалізації критичних виробництв і змін правил міжнародної торгівлі, зокрема стратегічними товарами й технологіями. Інтеграція України в такі процеси потребуватиме активних та скоординованих з партнерами дій на міжнародній арені.
- 30

- Водночас жодна країна не може бути сильною назовні, якщо всередині не спирається на єдність і порозуміння в суспільстві та ефективне урядування. В ідеалі така єдність і таке порозуміння мають сформуватися по вертикалі: влада – народ – громадянське суспільство, й по горизонталі: між різними верствами населення, зважаючи на їхні регіональні,
- 35 історичні, культурні та соціально-економічні відмінності. Питання полягає в тому, як досягти цієї мети. Варто усвідомити: щоб на рівних увійти до створюваної системи міжнародних торговельно-економічних зв'язків і структур безпеки, ми маємо бути сильними.

Сергій Корсунський – надзвичайний і повноважний посол України в Японії, директор Дипломатичної академії при МЗС України (2017–2020), надзвичайний і повноважний посол України в Туреччині (2008–2016). Автор понад 320 наукових праць та інших публікацій, серед яких 7 книжок, зокрема "Nonlinear waves in dispersive and dissipative systems with coupled fields" (Addison, Wesley. Longman, 1997), «Трансфер технологій у США» (Київ, 2005 р.), «Енергетична дипломатія» (Київ, 2008 р.), «Зовнішня політика в епоху трансформацій: як не залишитись на узбіччі історії» (Харків, 2020 р.). Доктор фізико-математичних наук. Заслужений економіст України.

¹Росія, Білорусь, Іран і Північна Корея вже беруть участь у війні проти України; Китай проголосив про підготовку суспільства до війни; Японія має намір подвоїти оборонний бюджет і зміцнити Сили самооборони; Північна Корея здійснила цього року запуск рекордної кількості балістичних ракет; НАТО і США переглядають свої стратегії та здійснюють стратегічну передислокацію військ; Саудівська Аравія проголосила про загрозу нападу з боку Ірану. І це лише деякі приклади. Про це говорять на G-7, G-20, EU, ASEAN, QUAD тощо.

Сучасне українське суспільство після Революції гідності та у зв'язку з війною Росії проти України оновилося, проте за своєю суттю й досі залишається затиснутим у рамки застарілих норм і правил. Форма соціального устрою і його зміст перебувають у суперечності – починаючи від недосконалої системи влади, базованої на Конституції 1996 року з політично мотивованими, ледь не експериментальними за своєю суттю змінами й доповненнями 2004-го, 2011-го, 2013-го та 2014 років, і закінчуючи викривленими взаємовідносинами між основними стейкхолдерами з очевидними політичними й економічними корупційними складовими.

Потенціал незалежності й свободи в суспільстві досі зберігається, інакше не було б двох українських революцій. Проте ні суспільство, ні еліта не змогли протистояти нав'язаним ззовні наративам про мову, регіональні автономії, федералізацію, багатовекторність зовнішньої політики тощо, які завадили порозумінню у внутрішньополітичному середовищі. Одна з причин такого стану речей – відсутність Суспільного договору (СД). За таких умов неможливо рухатися вперед.

Війна відкриває унікальну можливість переосмислити досвід взаємодії влади, громадянського суспільства й бізнесу впродовж 30 років незалежності, взяття до уваги минулих спроб налагодження роботи інститутів державності, реалізації революційної волі народу. Важливо виявити й позитивні сторони – сильне громадянське суспільство, збереження свободи слова і зібрань, політичний плюралізм, певні напрацювання у сфері економічної активності, й негативні – систему прихованих, але де-факто наявних кланових і корупційних зв'язків, які часто впливають на доленосні рішення, що стосуються всього суспільства. Після перемоги не може йтися про повернення до старої моделі суспільного улаштування – олігархічної економіки, застарілої та не відповідної сучасним реаліям системи правочинства, ключових законів про політичні партії, Кабінет міністрів тощо, які не тільки не стали основою налагодження ефективного системи державного управління та економічного розвитку, а й допускають маніпуляції та вибіркову дію. Подолання такої ситуації вимагає ретельного осмислення та стратегування. Суспільний договір має стати тим інструментом, який дасть змогу видалити злорякісну пухлину олігархічних і корупційних взаємовідносин і забезпечити оздоровлення суспільного життя шляхом відкритого й чесного визначення того, ким ми є, яке суспільство прагнемо утворити нашою спільною волею і якою бачимо Україну нашої мрії.

Просте реформування старого в нинішніх умовах не дасть бажаного результату. Саме зараз в Україні створюються засади виникнення принципово нової моделі соціального устрою. Катарсис, який проходить суспільство в умовах жорсткої війни, є і наслідком, й інструментом виявлення суспільних деформацій минулого. Добре відомо, що для появи нового мають бути «порожнини», у яких це нове матиме можливість зародитися та сформуватись. Такою «порожниною» і є потреба в Суспільному договорі, якщо під ним розуміти своєрідний завіт, тобто зведення найбільш важливих, базових принципів і правил улаштування суспільного життя.

Суспільного договору в Україні досі не було. Обговорення його окремих елементів відбувалося в рамках інтелектуальних клубів упродовж усього періоду незалежності, проте винести їх на рівень загальнонаціональної дискусії заважали меркантильні інтереси еліт, які успішно маніпулювали окремими суспільно важливими положеннями у власних політичних цілях. За мирних умов подолання спротиву ідеї Суспільного договору через переконання й політичну діяльність потребувало б досить довгих зусиль. Але війна змінює швидкість плину часу. Розроблення основ майбутнього СД необхідно розпочати невідкладно. Його положення мають відповідати реаліям сучасного світу, набутому досвіду захисту суверенітету й незалежності, створити передумови для перетворення України на динамічну, адаптовану до реалій XXI століття державу, в якій принципово неможливими стануть спроби збагачення одних коштом зубожіння інших (ідеться про справедливий розподіл національного надбання), варварське ставлення до довкілля, пригнічення чи переслідування на основі релігії, мови, статі, раси чи будь-яких інших аспектів життя окремого громадянина, і можливими – самореалізація, вільний розвиток громадянина й суспільства загалом.

Фундаментальною ідеєю СД має стати ідея свободи (волі), проте осмислена, зважаючи на сучасні реалії. Це означає, що положення Договору має бути сформульовано не тільки на основі критичної оцінки досвіду минулого, а й стратегування майбутнього. Наприклад, важливо визначити зміст суспільної домовленості щодо доступу до інформації та її використання (свободи доступу до інформації чи, навпаки, обмежень віртуальних сервісів зі втручання в приватне життя); права на використання цифрових аватарів особи, створених за допомогою штучного інтелекту тощо.

З такого погляду варто відмовитися від традиції обговорювати Суспільний договір для України в контексті класичних концепцій Локка, Гоббса чи Руссо. Час змінився. Українське суспільство – не абстрактна сукупність індивідів, які заблукали в незнанні основ суспільного устрою. Необхідно усвідомити сучасні виклики, які постають перед Україною і світом, узяти до уваги наш унікальний досвід і запропонувати оновлений практичний підхід, який дасть змогу в прийнятний і зрозумілий спосіб знайти порозуміння в суспільстві, переформувати систему влади й запровадити ефективні економічні механізми сталого розвитку.

Суспільний договір має означати початок. Водночас варто зробити сумний, але чесний висновок: в Україні майже вичерпано вільний суспільний простір для розвитку нового. Цей простір щільно заповнено законами, підзаконними актами, корупційними традиціями, клановими й політичними зв'язками, образами, помстою, привнесеними ззовні й не властивими українцям наративами. Хоч би яку сферу діяльності виокремити, новітні підходи не приймають, бо вже є «напрацювання», зроблені невідомо ким в іншу епоху. Системні трансформації, модернізація, перетворення на основі глибокого стратегування, – ось що потрібно на даному етапі, але вони можливі тільки тоді, коли є вільний простір, що дасть змогу вивести новітні підходи до врегулювання суспільних відносин за наявні обмеження. Порожнини для виникнення нового ще мають з'явитися. Новий простір створюється через революції, але для України в її нинішній ситуації це неможлива розкіш. Варіант еволюційного шляху означає, що паростки нового мають проростати крізь решітку наявного, щоб не перетворювати процес створення СД і побудови України нашої мрії на хаос. Але це наявне має звільнити місце для нового. Таким новим і є Суспільний договір, точніше – усвідомлення необхідності його укласти.

Суспільний договір є текстом (актом), що виникає внаслідок дискусій між вільними і рівними громадянами, які вирішили встановити між собою спільні правила співбуття заради збереження роду, забезпечення розвитку, свободи й гідності. Цей договір має містити базові принципи, які лягатимуть в основу майбутнього правочинства, і правила їх прийняття та зміни. Ухвалюючи Договір, спільнота вільних і рівних громадян утворює Суспільство, члени якого добровільно погодилися поступитися часткою власного суверенітету заради досягнення спільних цілей, визначених цим Договором. Водночас лише ті, хто став стороною Суспільного договору й офіційно зареєстрував свою участь у ньому, отримують право обирати членів органів представницької демократії (Парламент та Уряд) і голосувати на референдумах. Усі інші громадяни, які з будь-яких причин не бажають стати стороною СД, залишаються рівними (окрім права обирати й бути обраними) і вільними членами суспільства, щодо яких діятимуть закони, ухвалені легітимними органами влади, створеними через визначені СД і законами процедури. Право жити в Договорі так само недоторканне, як і право жити поза його межами, але Закон, створений на основі Договору, рівний для всіх.

Держава виникає зі Суспільства шляхом ухвалення Основного Закону (для спрощення його можна назвати Конституцією), який проєктує положення Договору на сферу правочинства. Конституція в конкретних статтях відбиває форми й методи реалізації принципів Суспільного договору. Вона, як і інші закони, які ухвалюватимуть надалі задля практичного здійснення Договору, має містити норми прямої дії. Слід виключити практику трактування законів підзаконними актами, будь-яку інтерпретацію актів законодавства органами розпорядчої влади (це та гілка влади, яку чомусь називають виконавчою), окрім спеціально визначених і утворених колегіальних органів нагляду за правочинством.

Думаю, оптимальною моделлю влаштування держави є своєрідна конституційна «монархія» зі Зразковим Громадянином – «монархом» на чолі і з концентрацією всієї розпорядчої влади в руках Уряду, члени якого є одночасно членами Парламенту, а голова Уряду – очільником Політичної Партії, що виграла вибори. Основна функція Зразкового Громадянина – ідеальне уособлення принципів Суспільного договору, ініціювання й реалізація змін до нього. Він не виконує жодних розпорядчих функцій, окрім взаємодії з Парламентом і суспільством з питань змін до Суспільного договору.

Зразковий громадянин є символом держави та єдності суспільства.

Винятково важливу роль у дотриманні Суспільного договору відіграє освіта й виховання молодого покоління. Положення Договору мають стати основою освітніх програм, які через науку й культуру забезпечуватимуть виховання майбутніх членів суспільства в гармонії між собою й навколишнім світом, заохочуватимуть до розвитку та самореалізації. Освіта має стати пріоритетом, вона є інструментом майбутнього.

Технічну організацію ухвалення й реалізації положень Договору здійснюватиме чинна на момент його розроблення й обговорення влада, насамперед Парламент, який саморозпуститься після обрання нового складу на основі нової Конституції та законів України. Суспільний договір слід ухвалювати шляхом всенародного опитування (не референдуму в його нинішньому розумінні), у якому братимуть участь усі офіційно визнані на певний момент часу громадяни України. Підтвердження своєї участі в договорі громадяни можуть зробити або особисто звернувшись до спеціально створених офісів, або віртуально, з використанням цифрового підпису. СД вважатимуть ухваленим, якщо його підтримає арифметична більшість від загальної кількості громадян України. Кожен громадянин буде зобов'язаним визначити свою позицію щодо Договору впродовж певного часу, наприклад, упродовж тижня. Також вони мають одночасно визначитися щодо Зразкового Громадянина й доцільності створювати дорадчі органи, які надалі здійснюватимуть аналіз і обговорення пропозицій щодо можливих змін положень Договору.

Приклади окремих положень СД (наведено лише як пропозиції)

– Українська мова є універсальним засобом спілкування. Інші мови можна використовувати в разі вільної згоди сторін їх вживання. Не можна вимагати від будь-якого члена Договору знати іншу мову, крім української, окрім як у цілях освіти та професійної кваліфікації. Також не можна обмежувати право вивчення й використання будь-яких іноземних мов.

– Усі учасники (сторони) Договору є вільними у своєму виборі місця та стилю життя, партнерства, форми родинних стосунків, віри, якщо це не обмежує свободи вибору інших членів Договору. Громадяни за народженням мають право на самовизначення з будь-яких аспектів власного життя після досягнення віку 16 років.

– Ніхто нікого не має права примушувати, окрім випадків захисту свободи й гідності, а також покарання за скоєні злочини, які визнано судом.

– У приватному житті кожен учасник Договору має поводитися в спосіб, що максимально виключає порушення свободи й гідності іншого.

– Приватна власність, створена в законний спосіб, є недоторканою. Так само недоторканою є власність держави, громад, об'єднань учасників договору. Усі сторони Договору мають дбати про недоторканість власності, збереження довкілля і природних ресурсів.

– Кожен має право на самореалізацію у спосіб, який не обмежує самореалізації інших.

– Сторони Договору вживатимуть усіх можливих зусиль для розв'язання будь-яких спорів і конфліктних ситуацій між собою без застосування сили, окрім випадків, які загрожують безпеці учасників Договору або спричиняють незворотні наслідки.

– Сторони Договору погоджуються, що регулювання практичних сторін життєдіяльності суспільства здійснюватиметься шляхом ухвалення й застосування законодавчих і розпорядчих актів, які відповідатимуть принципам Договору.

ЧАСТИНА 2. ЧОМУ СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР НЕ ПОТРІБЕН – АРГУМЕНТИ «ПРОТИ»

Налагодження нормального життя після війни не чекатиме. Доведеться все робити швидко й одночасно. Узгодження змісту Суспільного договору, механізмів його обговорення, ухвалення і практичної реалізації займе багато часу, а уточнення формулювань його положень може три-

5 вати роками й ніколи не закінчитися. В Україні напрацьовано тисячі законів і підзаконних актів, які просто неможливо змінити швидко. Необхідно реформувати наявну систему, ухвалити зміни до законів, важливі постанови Кабміну, які виправлять наявні помилки, і рухатися вперед.

Варто очікувати на значний спротив процесу розроблення й ухвалення СД з боку «елі-

10 ти»: і ділової, і політичної, яка має ресурси, щоб заблокувати процес радикальних змін.

Суспільство розшароване війною, стражданнями й нав'язаними ззовні наративами. Дис-

кусії щодо положень СД можуть стати ще одним елементом розмежування. Спочатку потрібно залікувати рани, налагодити нормальне життя, довести до кінця справу нашої перемоги, а вже потім у спокійний і гармонійний спосіб обговорювати будь-які зміни суспільного устрою. З такою важливою справою не можна поспішати.

Сьогодні можна виділити кілька великих верств населення за ознаками дотичності до

15 війни: ті, хто постійно перебував в Україні й був під окупацією або кому довелося переїхати в інші регіони України; ті, хто безпосередньо брав участь у бойових діях на фронті; ті, хто виїхав за кордон і переживав час війни у відносно нормальних умовах. Кожну з цих груп можна поділити на підгрупи за ознакою участі у війні і збитків, завданих війною. На-

20 приклад, чи брали члени родин участь у бойових діях, чи ні? чи зазнали вони поранень або травм, чи ні? чи втратили житло й накопичення, чи ні? Усі ці групи та підгрупи неминуче конфліктуватимуть між собою. Нереально сподіватися, що, зважаючи на такий спектр серйозних відмінностей у психофізичному та матеріальному стані громадян, можливо опрацювати й ухвалити Суспільний договір, який влаштовуватиме більшість.

У світі немає ідеальних моделей суспільного влаштування, усі країни проходили шлях

25 реформ, навіть такі просунуті демократії, як США. Тому й нам не варто витрачати час на пошук ідеалу. Суспільство вже звикло до наявної системи взаємовідносин, а позбутися таких хвороб, як корупція, нетерпимість, олігархат, можна в рамках реформ, узгоджених з ЄС та іншими міжнародними партнерами.

Усім цим аргументам можна протиставити думку однієї мудрої жінки. «Ми постійно постаємо перед блискучими можливостями й відкидаємо їх як проблеми, які неможливо розв'язати. [...] Ніколи не сумнівайтеся в тому, що невелика група мислячих людей, активних громадян, здатна змінити світ; насправді тільки так завжди й було». Маргарет Мід, антрополог.

30

ЧАСТИНА 3. ВИСНОВКИ

35

1. Суспільний договір потрібен, його необхідно невідкладно почати розробляти. У суспільстві має з'явитися потреба розробити й ухвалити СД.

2. Ухвалення СД здійснюватиметься на всенародному опитуванні. Після його схвалення більшістю громадян України чинний парламент ухвалює нову Конституцію на реаліза-

40 цю положень Договору й базові закони: про вибори, політичні партії, Уряд. Відбуваються вибори у Парламент, формується Уряд.

3. Надалі право голосу на виборах і референдумах здобудуть тільки ті громадяни, які підтримають Договір. Кожен громадянин має визначитися щодо Договору у віці 16 років.

4. Символом єдності й держави стане Зразковий Громадянин, якого обирають. Він

45 не є монархом, оскільки обирається й виконує свою функцію до певного віку, наприклад, до 70 років. Його утримують коштом держави, і в разі необхідності він ініціює внесення змін та доповнень до Суспільного договору.

5. Освіта має стати основним елементом закріплення й застосування положень Суспільного договору в житті суспільства.

Конституція України: суспільний договір у випробуваннях війни

Від часу ухвалення конституцій окремих штатів і Конституції США в 1787 році загалом, а також польської та французької конституцій 1791 року, «Суспільний договір» Жан-Жака Руссо 1762 року заведено вважати класичною передумовою будь-якого республіканського конституціоналізму. Адже оприлюднені Руссо універсальні принципи політичного права дали змогу надалі розглядати бінарну опозицію: народ (громадянське суспільство) versus держава як світоглядну основу більшості основних законів західних демократій. Закономірно, що сучасним правовим виявом українського суспільного договору слід вважати чинну Конституцію 1996 року.

Водночас воєнний стан, у якому опинилась Україна від початку повномасштабної російської агресії 24 лютого 2022 року, не тільки не призупинив, а й інтенсифікував професійні дебати довкола таких питань, як конституційний наратив (текст Основного Закону), офіційна й неофіційна (академічна) конституційна доктрина, конституційний процес тощо.

Про все це тепер доводиться говорити в умовах війни, яка вимагає не лише швидкої постановки світоглядних питань, а й конкретних відповідей на них. До того ж навіть найглибші відповіді потребують усебічного порівняння, відбору й прагматичної оцінки. Науковці за таких обставин зазвичай обмежуються спостереженнями й обережним рекомендаціями. Найкращі рекомендації стають векторами політики, що зрозуміло.

Український суспільний договір, зображений у праві, – це текст (наратив) чинної Конституції України 1996 року з усіма його покращеннями (amendments), змінами й доповненнями плюс офіційна конституційна доктрина. Водночас конституційний наратив слід відрізняти від офіційної конституційної доктрини – продукту діяльності Конституційного Суду України (КСУ) з помітно нижчим рівнем текстуальної канонічності. На відміну від Основного Закону, офіційну конституційну доктрину не вважають інтелектуальним продуктом установчої чи законодавчої гілки влади, тому її можна переглянути будь-якої миті за відповідним поданням у КСУ.

Останній до того ж хоч і є єдиним джерелом формування офіційної конституційної доктрини, однак не відповідає за ключові параметри українського суспільного договору. Що ж до неофіційної, або академічної конституційної доктрини, то вона є інтелектуальним продуктом усіх компетентних і щиро зацікавлених у питаннях конституціоналізму політиків і правознавців. Зокрема такий виклад авторських спостережень і узагальнень можна вважати одним із поглядів на проблему.

Всеволод Речицький – правознавець, політолог, спеціаліст з конституційного права, член Конституційної Комісії України від Української Гельсінської спілки з прав людини, конституційний експерт Харківської правозахисної групи, викладач кафедри конституційного права України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», член Комісії з питань правової реформи при Президентові України. Лауреат почесної відзнаки Асоціації правників України «За честь і професійну гідність» (2019).

Як відомо, український конституційний процес від самого початку характеризувався дискретним характером, неодноразовим перериванням поступовості. Це цілком зрозуміло, зважаючи на те, що Україна в 1991–1996 роках перебувала на етапі лише початкового осмислення переходу від радянського авторитаризму до демократії та свободи. Спочатку робоча група Конституційної Комісії під головуванням Леоніда Юзькова запропонувала українським законодавцям «американську» конституційну модель (президентська республіка з віцепрезидентом, двопалатним парламентом тощо), яка не задовольнила впливових тоді комуністів і соціалістів. Суспільний договір обговорювали й переписували, зокрема й за участі західних експертів, а влітку 1996 року на його дизайн істотно вплинув лідер українських соціалістів Олександр Мороз. Принципові, в дусі Ж.-Ж. Руссо, положення ст. 5 Конституції України про народний суверенітет (повновладдя народу) та його співвідношення з державним суверенітетом додали в текст проєкту за його наполяганням.

Перша спроба (якщо не брати до уваги ініційованого Леонідом Кучмою референдуму 2000 року) модифікувати конституційний наратив у час президентства Віктора Януковича закінчилася невдачею через Революцію гідності 2013–2014 років. Подальші спроби за президентства Петра Порошенка модернізувати розділи про права й свободи людини, а також про територіальний устрій також залишилися безрезультатними.

Істотно більше пощастило судовій реформі. Що ж до оновлення у 2017 році конституційного статусу Автономної Республіки Крим (АРК) шляхом перетворення її з територіальної автономії на національну (політичну) автономію кримськотатарського народу, то вона також зазнала фіаско.

Імовірно, українська держава в особі її тогочасних провідників виявилася не готовою надати кримським татарам – корінному народу України – у повномасштабну власність ґрунтовне політичне представництво та власність на землю їх традиційного проживання на півострові. Так чи так, усе це разом з реформою самоврядування свідчить про нагальність сучасного переосмислення засад українського суспільного договору.

Адже російська агресія 2022 року поставила перед Україною відразу цілий блок принципово нових у конституційно-правовому сенсі питань:

а) чи повинна Україна й надалі обмежуватися політичним режимом простої (електоральної) демократії, чи вона, зважаючи на перспективи членства в ЄС, має утверджувати в себе консолідовану демократію ліберального зразка, яка передбачає істотно вищий рівень усвідомлення змісту й гарантування суб'єктивних прав і свобод;

б) чи повинні права й свободи людини в Основному Законі України бути правами переважно позитивного й колективістичного, а чи «негативного» й індивідуалістичного (за американським зразком) вигляду та спрямування;

в) чи повинна Україна у своїх конституційних підходах діяти надалі за імперативами необмеженої свободи економічного маневру й вільного для інвесторів вивезення прибутку, що автоматично передбачає вільне переміщення людей, товарів, послуг і капіталу, чи вона й надалі покладатиметься на трансформації поміркованого та суперечливого змісту аж до «воєнної націоналізації» включно;

г) чи наважиться Україна після завершення війни реально утвердити в себе заборону цензури (ст. 15 Основного Закону) й істотно звузити конституційні обмеження на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34 Основного Закону) за прикладом Першої поправки до Конституції США чи ст. 13 Хартії основоположних прав Євросоюзу, чи вона продовжить нинішнє сповзання в доінформаційну ксенофобію та обскурантизм;

д) чи наважиться Українська держава пом'якшити вимоги Конституції до гарантій державної власності на землю й природні ресурси, чи вона й надалі вважатиме сво-

їм свідомим і підсвідомим правовим орієнтиром ленінський декрет «Про землю» 1917 року й залишатиметься в цій царині певною «собакою на сіні».

Як свідчить аналіз офіційної конституційної доктрини України як додатку до її суспільного договору, наша держава у своєму «замислі й виконанні» (Михайло Грушевський) поки що й далі покладається на постулати погано переосмисленого марксизму. Недавня реприватизація низки активів і звична для вітчизняного соціуму риторика полювання на олігархів свідчать саме про це. Не дивно, що завдяки пролонгації такого підходу конституційне право України ні держава, ні громадянське суспільство досі не сприймають у функціональній якості права свободи (freedom's law Рональда Дворкіна).

У річищі такого праворозуміння традиційно популярну на Заході ідею того, що громадянське суспільство є системним опонентом чи навіть антагоністом держави, українська політико-правова спільнота усвідомлює з погано закамуюльованим дискомфортом. Глибоке розуміння тієї обставини, що правова система успішних країн «ядра» (за світ-системною теорією Еммануїла Валлерстайна) складається як біполярна (санкціоновані громадянським суспільством норми свободи versus вироблені державою правила дисципліни й порядку), щойно лише починає торувати собі дорогу.

Якщо західна парадигма суспільного договору в конституційному праві є характерним для ХХ століття різновидом «світської віри в те, що є основою життя» (Вернер Гайзенберг), то в Україні ця віра характеризується лише зовні притлумленою сакралізацією гетьманату за моделлю «Української держави» Павла Скоропадського. Реальний вплив глави держави, уряду й державної влади загалом на соціум (фактична конституція) є тут істотно більшим, ніж це передбачає європейська, не кажучи вже про американську, конституційна модель.

Усе це призводить до того, що розвиток втіленого в Конституції суспільного договору в нас відбувається не плавно й поступово, як «зростає кораловий риф» (порівняння Дейньюса Жалімас), як розвиваються в сучасному світі література й мистецтво, а через доволі жорстке й стрибкоподібне витіснення одних конституційних цінностей іншими: (президентська (1996–2005), парламентська (2005–2010), відновлена президентська (2010–2014), знову парламентська (2014–2022) республіки; заборона (1996–2004) й відродження (2005) імперативного мандату для парламентаріїв; контрольований (через право звільняти суддів) і знову неконтрольований КСУ тощо. Тобто еволюція суспільного договору в Україні відбувається за відкритими Томасом Куном правилом зміни парадигм у структурі наукових революцій. Простіше кажучи, нове в нас ґрунтується на запереченні старого.

Так звичне для України невизнання права громадян на вільне придбання й володіння вогнепальною зброєю змінилося в час війни на пряму роздачу зброї «з машин» (Георгій Учайкін) добровольцям територіальної оборони. Цивільний обіг вогнепальної зброї популяризує Міністерство внутрішніх справ України. Чия сторона візьме тут гору, передбачити важко, але якщо підвищення довіри української держави до індивідів закріпиться й на майбутнє, то ми матимемо всі підстави говорити про структурні зміни в нашому суспільному договорі.

Водночас конституційний обов'язок «неухильно дотримуватися Конституції України та законів України» (ст. 68 Основного Закону) поступово доповнює неофіційне визнання права народу на демократичне повстання. Право громадян на демократичне повстання є елементом суспільного договору в таких країнах, як США, Німеччина, Греція, Чехія, Словаччина, Аргентина, Естонія, Литва та інших. Однак раніше в Україні його не розглядали як життєздатний конституційний елемент. Тепер ситуація в цій сфері має шанс змінитися на краще.

Адже лише озброєний громадянин з високою самооцінкою власної гідності може по-справжньому ефективно боронити найвищі соціальні цінності, перелічені у ст. 3 Ос-

новного Закону України: «людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку». З таким переліком конституційних цінностей можна лише дивуватися тій обставині, що право громадян на особисте володіння зброєю не знайшло адекватного відображення в засадах конституційного ладу України раніше. Не викликає сумніву, що саме це право мало б належати до ключових елементів соціального договору в на-

справді ліберально-демократичній Україні. Не менш прикметною в Україні є невідповідність норми й факту у сфері інтелектуальної свободи. Адже закріплена в засадах конституційного ладу України (ст. 15 Основного Закону) заборона цензури в нас поєднується з масовим вилученням з продажу російськомовної літератури, а також публічно висловленим наміром вітчизняних культуртрегерів знищити до 50 % українського бібліотечного фонду. Схожа гадана конвертація «Заходу» в цінності «Сходу» свідчить про очевидну незавершеність українського конституційного процесу, де поки що лише формально утвердився ідеологічний плюралізм, ринок і множинність політичних практик.

Усе назване свідчить про те, що офіційна конституційна доктрина України як елемент її суспільного договору перебуває в незбалансованому, гарячому стані вулканічної магми. Паралельно це є черговим доказом незавершеності українського конституційного процесу. Нині офіційна конституційна доктрина України перебуває під впливом і американської, і європейської правових концепцій прогресу. Принаймні ми маємо підстави говорити про серйозну конкуренцію впливів у цій ділянці. Водночас говорити про переважання в Україні північноамериканських поглядів і підходів поки що рано. Тим паче, що розділ «Громадянське суспільство» в проекті Конституції України свого часу її батьки-засновники вилучили під впливом зовсім інших симпатій.

Якщо американську конституційну модель можна викласти короткою формулою: свобода детермінує обсяг демократії в політичній системі, то європейська модель, якої намагається дотримуватись Україна, має інакший вигляд: демократія покликана визначати обсяг допустимої в суспільстві свободи.

Тому не дивно, що пострадянська Україна в переліку «найвищих соціальних цінностей» не передбачає категорій свободи народу, ринку й приватного володіння. Хоч як це дивно, але чинна Конституція України досі дозволяє конфіскувати власність, набуту законним шляхом, і не допускає вітчизняних магнатів до адекватного їх ролі парламентського представництва. Схоже, питання політичного «гламуру» в Україні й далі не менш впливові за питання цивілізаційної суті.

Як правове вираження суспільного договору Основний Закон України не виправдовує примусового позбавлення громадянства в якості державної репресії «заможних і незгодних». Однак офіційна конституційна доктрина в тому вигляді, як її репрезентує КСУ, й далі мириться з сотнями фактів примусового позбавлення українського громадянства главою держави. Такий підхід підштовхує до загального переконання, що суспільний договір України не сприймає індивіда як морального суверена, громадянство якого є елементом його соціальної ідентичності. Між тим, саме таке розуміння ролі громадянства притаманне сучасному розумінню верховенства права в євроатлантичній спільноті.

Україна, яка має у своєму доробку 30 років незалежності й суверенітету, залишається нині чи не найбагатшою за своїми природними ресурсами й водночас найбіднішою за рівнем добробуту країною Європи. До того ж такий статус довгий час (2020-ті) у нас було поєднано з найвищими показниками смертності населення серед країн світу з відповідною статистикою.

Не усвідомлюючи того парадоксу, що максимізація особистого багатства, всупереч Марксу, веде до утвердження, а не скасування моральних цілей, український суспільний договір через офіційну конституційну доктрину й далі підживлює сприйняття вітчиз-

няного Основного Закону як «конституції для незаможних». Це означає, що за своїми етичними параметрами чинний Основний Закон України залишається утопією, перена-сиченою благими намірами. У фокусі війни він справляє враження відверто сентимен-тального й популістського тексту.

5 На жаль, суспільний договір України не стимулює належними правовими засоба-ми індивідуальну творчість, ризиковий бізнес і ринкову економіку загалом, а ставиться до них хіба що терпимо. Капіталізм і раніше сприймали в Україні суто матеріалістично (не за означеннями Йозефа Шумпетера чи Деніела Белла), а тому для потенційних ре-10 форматорів Основного Закону, не кажучи вже про широкі маси, «ірраціональна» мо-тивація фінів і швейцарців, які відмовилися на своїх референдумах отримувати гаран-тований державний дохід, видається чимось містичним. Альтруїзм і самообмеження в умовах євроатлантичного процвітання вітчизняний суспільний договір сприймає при-15 близно так само недовіжливо, як і ціну в десятки мільйонів твердої валюти за абстрактні полотна Марка Ротко на Sotheby's.

15 Як комунікативний конструкт український суспільний договір також жодним чином не абсорбує в себе федералістських або автономістських дискусій. Зокрема мирне розділення Чехословаччини на суверенні демократії за президентства Вацлава Гавела в Україні не оцінюють як позитивний чи мінімально корисний досвід. Доволі провінцій-20 но громадська думка України сприймає й такі поняття, як автономія для кримськотатар-ського народу, права ЛГБТ-спільнот, строкатість сексуальних орієнтацій і варіативність шлюбних практик. Окремою серйозною проблемою залишається інтелектуальна чес-ність, до того ж не лише на захистах наукових дисертацій.

В атмосфері посиленого впливом війни державницького синдрому українські функ-ціонери часто-густо демонструють мужність і рішучість там, де більше потрібна мудрість. 25 Звісно, тонус війни підносить на вищий політико-правовий рівень стиль мислення ге-нералів. Водночас поширеність аналогічної практики в повоєнних Сполучених Штатах здобула свого часу негативну оцінку.

На жаль, українське сприйняття неписаних правил суспільного договору досі ігно-рує «легковажні» закономірності поведінкової економіки, закріплені в теорії перспектив 30 Канемана й Тверські. Так само незадовільно в нас усвідомлюють фундаментальну роль нюансів розрізнення в живому контексті культури, на що звертав свою увагу ще Чеслав Мілош.

Як і за радянських часів, український суспільний договір досі тяжіє до риторики бра-терства й егалітарного народоправства. Але саме з цього приводу опоненти українських 35 «народників» звинувачували свого часу Михайла Грушевського в «мужикопоклонстві». Сьогодні про таке не йдеться, але український суспільний договір усе одно потребує вилучення з нього залишкових токсинів соціалізму.

Водночас модернізація українського суспільного договору може відбуватися лише паралельно з емансипацією менталітету конституційних суддів. Про низку проблем та-40 кого класу вже йшлося вище. А тут хочеться нагадати про потребу в усвідомленні зако-нодавцями й вищою суддівською кастою України «парадоксу наслідків» Макса Вебера – класичного вияву закономірностей ринкового капіталізму, до побудови якого схилиєть-ся нині молода демократія України.

Розуміння парадокса наслідків Макса Вебера свого часу дало змогу усвідомити, як 45 протестантський стоїцизм привів до американського процвітання й багатства (Брайан Тернер); як соціальну гармонію виробили з хаосу ринку (Фрідхельм Гуттандін); чому пу-блічні вигоди стають зазвичай логічним продовженням особистісного гедонізму (Бер-нард де Мандевіль), а також чому так погано завершуються всі спроби політичного ра-дикалізму (Едмунд Берк).

Політична філософія вже надійно засвоїла ту закономірність, що примус до рівності, справедливості й братерства насправді призводить до державного централізованого контролю, політичної тиранії й концентраційних таборів з розстрілами поетів включно. Однак академічного розуміння в цій сфері нині недостатньо. Український законодавець разом із суддями КСУ мають усвідомити, що інтелектуальної свободи в поєднанні з демократією вимагає не утопічний ідеал, а просто справжній ринок. Тобто правильне розуміння ринку потребує конституційних гарантій свободи так само беззастережно, як органічний конституціоналізм – ринку. До того ж ігнорувати таку закономірність не менш небезпечно, ніж нехтувати біологічними інстинктами виживання.

Оскільки Україна має офіційний статус кандидата на членство в Євросоюзі, суспільний договір України в його конституційній іпостасі має не забувати про те, що основним політико-правовим гаслом Євросоюзу завжди була й досі залишається... ринкова економіка, де можна змагатися.

Не секрет, що стан нинішньої російсько-української війни провокує спільноту на свідоме применшення в ній фундаментальної ролі приватної власності. Низка нещодавніх реприватизацій є лише одним з переконливих доказів цього. Однак очевидно, що такий підхід призводить до пониження значущості автономного індивіда з незалежними статками як основного суб'єкта конституційного права, принаймні в його західному розумінні. Не менш руйнівною війна виявляється і для адекватного сприйняття політичної ролі українських регіонів, їх економічної свободи, етнокультурних відмінностей, потреби в сенатському представництві їхніх інтересів.

Війна стимулює українців переосмислювати суспільний договір у сенсі підкреслення в ньому такого розуміння свободи народу, за яким свобода є наслідком не чергового політичного проєкту (див. Фрідріх Гаек про два джерела свободи), а прагматичною проєкцією сподівань досі «загубленої української людини» (Микола Шлемкевич).

Як відомо, обскурантистське розуміння свободи спонукає законодавців і суддів контролювати межі свободи політико-правовими засобами. Такий підхід закономірно призводить до деградації евристики й пригнічує індивідуальну творчу спроможність. Це звучить прикро, але дефіцит правових гарантій саме такого типу активності вже десятиліттями відчуває на собі українська спільнота. Російсько-українська війна автоматично притлумлює розуміння свободи як здобутку спонтанних, стохастичних, утаємничених від раціонального аналізу еволюційних процесів. Це шкодить національному прогресу, оскільки будь-яка справді продуктивна свобода виникає аж ніяк не з директиви.

Органічне розуміння свободи максимально наближене до парадигми конституціоналізму Сполучених Штатів. Що ж до «керованої свободи» як результату запрограмованого революцією або війною штучно створеного проєкту, то вона ближча до ідейного спадку більшовиків, Великої французької революції 1789 року й континентального конституціоналізму як такого.

На жаль, як свідчить аналіз, український суспільний договір поки що залишається ближчим до відверто поміркованого, континентального розуміння шляхів національного прогресу. У цьому виявляється й певна суперечність. Адже головною воєнно-політичною запорукою збереження суверенітету України є тепер не Євросоюз, а Сполучені Штати.

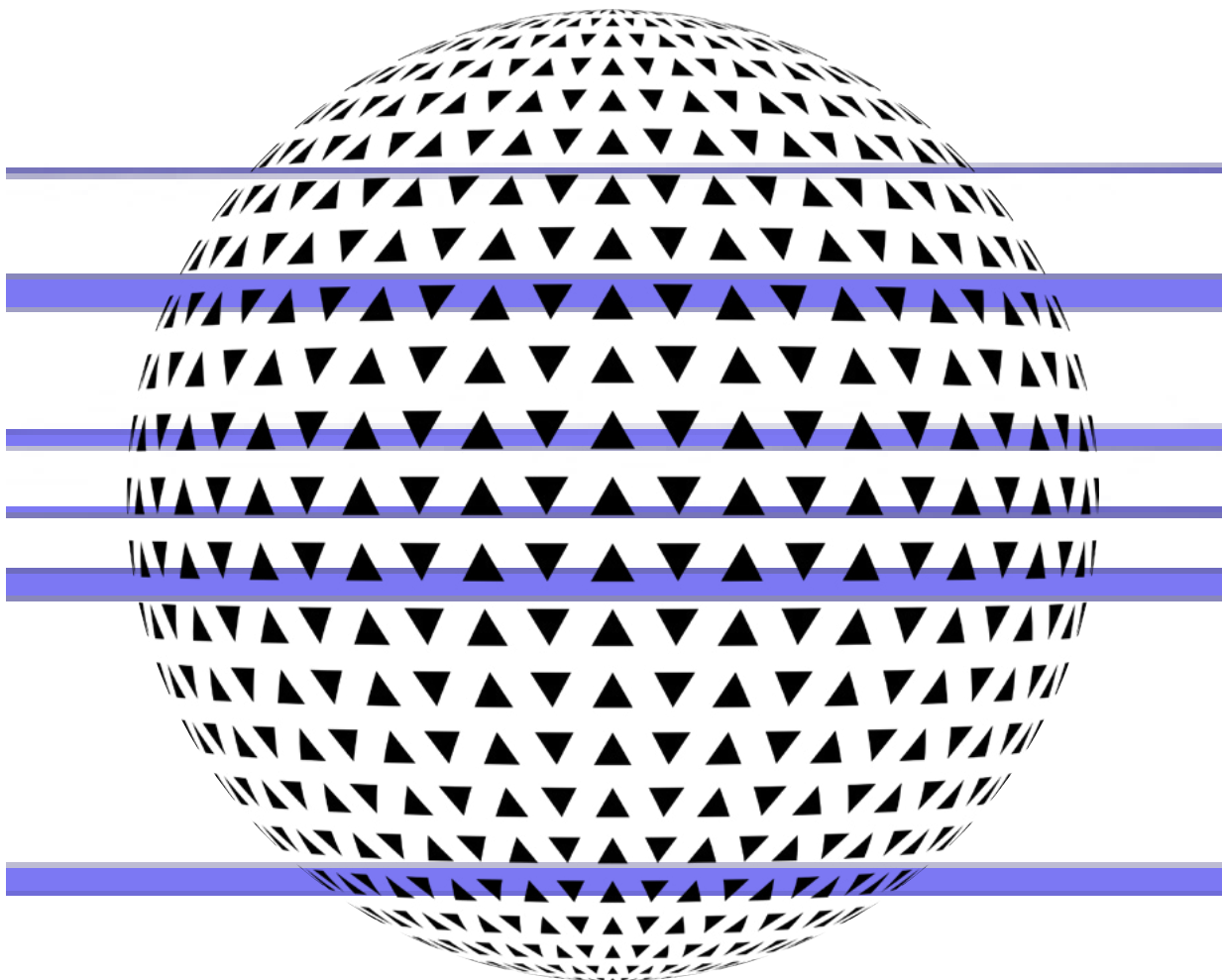
Як уже було зазначено, класичний північноамериканський конституціоналізм послідовно відтворює в собі нормативну вимогу: свобода детермінує обсяг народоправства, необхідного для національного поступу. Натомість конституціоналізм континентального типу вимагає іншого: парламент має визначити обсяг допустимої в суспільстві свободи. На жаль, в Україні переважає остання схема взаємодії громадянського суспільства й держави, демократії та свободи. Про це свідчить наша (не лише під час війни) забо-

рона опозиційних телеканалів і політичних партій, вилучення з магазинів і театрального репертуару «підривного» для провінційного честолюбства контенту, заборона агресивній богемі відвідувати Україну тощо.

5 У підсумку схоже на те, що для істотного вдосконалення суспільного договору українцям потрібно досягати значно більшої довіри до «ірраціонального» поведінкового початку. Досягнення такої мети, як писав у книжці про ідентичність Френсіс Фукуяма, вимагатиме від нас «якіснішої теорії людської душі». Зокрема вітчизняним політикам і законодавцям варто ще раз замислитися над тим, що не холодний раціональний розрахунок, а інтуїція, інстинкт, харизма й підсвідомість є справжніми джерелами мотивації
10 людської поведінки. Недарма в країнах загального (прецедентного) права, максимального наближеного до здорового глузду, тоталітаризм ніколи не перемагав.

Державний протекціонізм програє індивідуальним творчим стратегіям. Тому ігнорування суспільним договором ролі спонтанних, ірраціональних людських мотивацій лише поглиблюватиме кризу українського історичного проєкту, до того ж не тільки
15 в ситуації війни. Україні вже давно корисно було б усвідомити, що ринкові економічні перетворення в душі Бальцеровича є не просто гарантіями вільного обміну товарами в широкому розумінні цього поняття. Не менш важливо й те, що справжній ринок підтримує та розвиває здоровий глузд, наснажує людей до відкритості, стимулює інтелектуальну чесність і радісне сприйняття світу.

20 На жаль, лівий унілатералізм поки що залишається світоглядною опорою суспільного договору в Україні. Свідченням цього є традиційне перебільшення в нас ролі держави, перешкода вільному продажу зброї, сакралізація державної власності на землю й природні ресурси, свідоме та підсвідоме прагнення поставити ЗМІ «на службу народу» тощо. Водночас характерний для України фатум поміркованості вже призвів до того,
25 що ключові конструкції її суспільного договору десятиліттями відповідають переважно матеріалістичним («латиноамериканським») пріоритетам. Насправді українцям давно потрібен столичний центр мистецтв на зразок паризького Центру Жоржа Помпідю. Сучасним гаслом відновлення України має стати не «ще одна міщанська республіка» (якої так справедливо боявся Михайло Грушевський), а непідробна інтелектуальна свобода
30 й ринок, завдяки яким можна змагатися, справді прагнучи щастя.

Глосарій

Суспільний договір, або **суспільна угода** (далі – **СД**) – поняття політичної і соціальної філософії, що обґрунтовує легітимність політичного ладу явно чи неявно вираженою волею громадян, підпорядкованих цьому ладові. Це поняття зазвичай вживають у чотирьох основних значеннях: (I) реальна подія, акт; (II) процедура; (III) стан масової свідомості, поширене уявлення; (IV) теоретична концепція.

Оскільки йдеться про вельми заплутаний слововжиток, прояснення якого потребує фахових знань з історії філософії, нижче запропоновано глосарій, присвячений ключовим поняттям.

10 (I) **СД як реальна подія**: застарілий і рідко вживаний нині сенс **СД**, що вказує на уявлення XVII–XVIII ст. про нібито реальну історичну подію – «первинний акт» заснування суспільств при переході від «природного стану» (окремі індивіди, зібравшись разом, домовляються про добровільне обмеження прав кожного на користь спільноти, а також про створення держави, яка має монополію на насильство).

15 Уживання цього поняття спиралося на систему фундаментальніших понять і без неї не мало сенсу, а саме:

(І.1.) **Природа людини** – філософське поняття, що становило основу соціальних і політичних теорій XVII–XVIII ст. (епохи Раннього Модерну – Просвітництва). Нині майже вийшло з теоретичного вжитку, але є поширеною **метафорою**. Особливість зазначених епох полягає у зміні значення, якої зазнає поняття «природа». Первинно, від Античності, воно означало *сутність речі*, тобто набір характеристик, без яких річ не може бути сама собою. «Природа» в цьому сенсі (А) вказує на відмінність речі від інших речей, а також на її місце у світовому ладі.

Наука XVII–XVIII ст. відмовляється від пошуку сутностей-природ речей у сенсі (А). Нове значення «природи» (Б) – сукупність об'єктивно спостережуваних і математично вимірюваних властивостей матеріальних об'єктів, «фізична природа».

XVII–XVIII ст. є епохою, коли ці два несумісні розуміння «природи» змішалися між собою. Яскравим прикладом тут є Томас Гоббс, для якого «природа людини» обмежена самим лише біологічним життям людини. Результатом зазначеного змішування постають поняття «природний закон» і «природне право».

(І.2.) **Природне право** – система норм, що походить з **Природи людини** (див. попереднє гасло). Від Античності розумілося як вияв сутності людини, вписаної у світовий (божественний) лад. **П. п.** розглядали як фундаментальну й незмінну основу позитивного права, тобто мінливих систем законодавства, яке створюють люди. Запорукою успішності будь-якої системи позитивного права є максимальна відповідність **П. п.**, тобто **Природі людини**. У XVII–XVIII ст. **П. п.** суперечливо тлумачили як систему норм, нібито базовану на фізичній (біологічній) природі. Оскільки біологія може бути джерелом інстинктів, рефлексів тощо, але в жодному разі не правових норм, які передбачають свободу волі, поняття **П. п.** через цю свою суперечливість поступово вийшло з актуального науково-філософського вжитку.

(І.3.) **Природні закони** – окремі норми, що є складовими **Природного права**.

(І.4.) **Природні права** – невіднятні й від народження властиві кожній людині можливості діяти, що впливають з **Природного права**. Разом із занепадом концепції останнього, поняття **природних прав** поступово перетворилося на поняття «прав людини», що вже не має потреби спиратися на **Природу людини**.

(І.5.) **Природний стан** – гаданий період людської історії, коли не існувало суспільств, заснованих на позитивному праві. У цей час люди нібито вели базований на **Природному праві** індивідуальний спосіб життя, незручності якого й призвели до укладання **СД** і створення народів.

(І.6.) **Народний суверенітет** – концепція джерела легітимної влади, яку розробили теоретики **Природного права** як альтернативу божественному праву монархів, що лежало в основі політичних практик XVII–XVIII ст.: оскільки джерелом права є природа, а його носіями – окремі індивіди в **Природному стані**, то права кожної влади можуть бути лише делеговані індивідами. Об'єднавшись у народ, ці індивіди і становлять джерело всякого права. Саме так виникає сучасна ідея народу як джерела влади.

Оскільки люди завжди належали до якихось суспільств, сенс (І) не має дійсного історичного підґрунтя. Сучасна антропологія не визнає існування періодів, коли люди не жили в суспільствах різних типів. Тому давнє поняття СД нині визнають застарілим і змістово хибним.

Сенс (I) є єдиним неметафоричним сенсом СД, усі інші (II-IV) вживають як метафори, тобто слово «договір» у них не слід сприймати буквально.

Метафора (д.гр.: «перенесення») – фігура мови, заснована на позначенні однієї речі через іншу, чимось схожу на неї. Наприклад, Віктор Гюго каже про місяць у небі: «цей золотий серп». Певна річ, він не вважає, що місяць – це серп, але вдається до переносного позначення, щоб надати експресивності своєму висловлюванню. Для розуміння метафори потрібно розуміти контекст її вживання.

У нашому контексті вислів «суспільний договір» вказує не на буквальный договір (якого насправді ніхто ніколи не укладав), а на інше явище, певні риси якого можуть бути схожими на договір: на певну узгодженість уявлень і цінностей більшості суспільства. Звісно, люди не «домовлялися» одне з одним, не укладали жодних угод і навіть здебільшого не були знайомими між собою. Але поширеність згоди чимось схожа на існування «угоди», яку вони нібито уклали. Цілком зрозуміло, що зазначеної згоди досягають не через укладені «договори», а в зовсім інший спосіб.

(II) **СД як республіканська процедура**: сенс, який первинно запровадив Ж.-Ж. Руссо (висновок з поєднання концепцій **природних прав, народного суверенітету й загальної волі**) та який активно використовують у сучасній політичній філософії.

Якщо народ, зібравшись разом, постає як суверен, він виявляє в ухвалених ним законах **загальну волю**, тож будь-яке його рішення можна розглядати як *рівносильне* первинному акту заснування суспільства. Так кожне рішення суверенного народу надає найвищу легітимацію державним інститутам і їхньому політичному курсу в очах громадян. Отже, **СД** постає не як одноразова унікальна подія, а як певне її продовження, як самокорегований і самопідтверджуваний *неперервний процес легітимації* того порядку, якому має підкорятися вільний народ (Д. Ролз: на які правила готові погодитися громадяни).

Звісно, «договір» тут слід сприймати метафорично, бо насправді навіть Руссо не тлумачить волю народу як формальний «договір». Ідеться про політичний устрій, що прагне постати як «щоденний плебісцит» щодо обсягу прав, влади й ресурсів, розподілених між різними соціальними групами.

Цей аспект загальної волі як *формальної* легітимації рішень доповнюють змістовим аспектом: чи здатен народ ухвалювати не просто легітимні, а «найкращі» рішення, що відповідають його сутнісним інтересам (наприклад, А. Гамільтон: чи справді «люди здатні встановити добрий уряд на основі роздумів і вибору?»).

Обидва ці аспекти передбачають явну або активну згоду чи незгоду громадян.

(III) **СД як стан масової свідомості, поширене уявлення**: *неявна* (пасивна, мовчазна) згода (або незгода) громадян зі станом справ, що склався, панівний суспільний настрій. Такий суспільний настрій є *не самостійним феноменом*, а радше реакцією на **закони**, що й постають, власне, як структура, що захищає інтереси членів суспільства (тобто як єдино адекватний вияв загальної волі).

Масова свідомість – це цінності, переконання та моделі поведінки, які спільно поділяють члени певної спільноти. **М. с.** функціонує окремо від індивідуальної свідомості, над якою вона загалом домінує.

(IV) **Теоретична концепція**: назву **СД** іноді вживають метафорично для позначення наявних теорій **СД**. Тут ідеться не про здійснення народного суверенітету, а про його відображення в дослідницьких підходах.

Додаток

ТОМАС ГОББС

ЛЕВІАФАН, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної

(Дух і Літера, Київ, 2000)

Частина II

Розділ XVII Про причини, походження і визначення держави

/С. 187/

Походження держави. [...] спільна влада, яка була б здатна захистити людей від вторгнення чужинців і від несправедливостей, завдаваних одне одному, і таким чином забезпечити їм умови, за яких вони могли б годуватися від рук своїх і від плодів землі й жити в достатку, може виникнути лише в один спосіб, а саме шляхом зосередження всієї влади і сили в руках однієї особи чи зібрання людей, яке більшістю голосів могло б звести волю всіх громадян в одно. Інакше кажучи, для встановлення загальної влади необхідно, щоб люди призначили одну особу чи зібрання людей, які б їх представляли; щоб кожна людина вважала себе довірителем усього, що носій загальної особи буде робити сам чи примусить робити інших задля збереження миру і безпеки, і визнала себе відповідальною за це; щоб кожен підкорив свою волю і судження волі й судженням повірника загалу. Це є більше, ніж згода чи однастайність. Це реальна єдність, втілена в одній особі за **домовленістю**, укладеною людьми між собою [made by **covenant** of every man with every man] так само, як коли б кожна людина сказала іншій: *я вповноважую цю особу чи це зібрання людей і передаю йому право управляти собою за умови, що ти таким же чином передаси йому своє право і схвалиш усі його дії*. Якщо це відбулося, то множина людей, об'єднаних в одній особі, називається державою (латиною – *civitas*). Так народжується той великий Левіафан, або точніше (висловлюючись шанобливіше), той *смертний бог*, якому ми, перебуваючи під владою безсмертного Бога, завдячуємо своїм миром і захистом.

/С. 296/

РОЗДІЛ XXIX. Про те, що послаблює державу або призводить до її розпаду

Розпад держав через їх недосконале заснування. [...] Коли ж держави занепадають не внаслідок зовнішнього насильства, а через внутрішні міжусобиці, то люди винні в цьому не тому, що вони *матеріал*, з якого складено держави, а тому, що вони *творці* і розпорядники останніх. Адже коли люди, втомившись нарешті від безладних зіткнень і взаємної різанини, від усієї душі бажають припасуватися один до одного, щоб разом утворити міцну і довговічну споруду з людського матеріалу, то внаслідок невміння людей створити справедливі закони, щоб узгодити з ними свої діяння, а також через брак сумирності і терпіння, аби миритися з усуненням жорстких і грубих сторін їхньої колишньої безмежної свободи, неможливо без допомоги дуже здібного архітектора збудувати щось інше, окрім хисткої будівлі, яка, ледве переживши самих будівників, неминуче впаде на голови їхнім нащадкам.

Тому я вважаю, що серед недуг держави на першому місці стоять ті, які виникають через недосконале її заснування й аналогічні хворобам природного тіла, що впливають з ненормального зародку.

ДЖОН ЛОКК
ДРУГИЙ ТРАКТАТ ПРО ВРЯДУВАННЯ
(Основи, Київ, 2001)

/С. 180/

Розділ VIII. Про початки політичних суспільств

95. [...] Єдиний спосіб відмовитися від своєї природної свободи й накласти на себе узи громадянського суспільства – це **домовленість** [by agreeing] з іншими людьми про об'єднання у спільноту задля зручного, спокійного й мирного співжиття, надійного користування своєю власністю, а також більшої, ніж у тих, хто не живе в суспільстві, безпеки. Таке може здійснити будь-яка кількість людей, бо це не зашкоджує свободі інших, котрі, як і раніше, залишаються вільними у стані природи. Коли певна кількість людей погодилась таким чином утворити єдину спільноту чи систему врядування, то вони вже через це стають об'єднаними й утворюють єдиний політичний організм, у якому більшість має право діяти й вирішувати за решту.

/С. 181/

99. Отож усі, хто, виходячи зі стану природи, вступає до якої-небудь спільноти, повинні, зрозуміло, віддавати більшості цієї спільноти всю свою владу, необхідну для тих цілей, заради яких люди об'єднуються у суспільство, хіба що тільки вони чітко домовляться про створення певної кількості, яка перевищує цю більшість. І це робиться шляхом **простої домовленості** [barely agreeing]: об'єднатися в одне політичне суспільство – що й складає весь той договір, який існує чи мусить існувати між індивідами, які входять до спільнотворення [Common-wealth] чи створюють його. І, таким чином, те, що започатковує чи дійсно складає будь-яке політичне суспільство, є не що інше, як **згода** [consent] певної кількості вільних людей, здатних на основі своєї /С. 182/ більшості об'єднатися і створити таке суспільство. Це, й тільки це є тим, що дало чи могло дати початок будь-якому законному врядуванню у світі.

/С. 242/

Розділ XIX. Про розпад системи врядування

211. Той, хто збирається більш-менш виразно говорити про розпад системи врядування, мусить передовсім зробити розрізнення між розпадом суспільства і розпадом системи врядування. Те, що створює спільноту й виводить людей зі стихійного стану природи в одне політичне суспільство – це **домовленість** [Agreement], яку кожен має з іншими щодо того, аби об'єднатися й діяти як одне ціле і стати, таким чином, одним окремим спільнотворенням. Звичайний, якщо не єдиний шлях, який призводить до розпаду такої спілки – це вторгнення іноземних сил, які завойовують її.

ЖАН-ЖАК РУССО
ПРО СУСПІЛЬНУ УГОДУ, або Принципи політичного права
(Фоліо, Харків, 2019)

Частина I

/С.279/

Розділ VI. Про суспільний пакт

[...] як обмежити силу і свободу, ці найперші засоби самозбереження, притаманні кожній людині, не завдаючи їм шкоди та не зневажаючи того піклування, котре кожна людина повинна виявляти щодо себе? Це складне завдання може бути – стосовно мого предмету дослідження – визначене такими словами: (с. 280) «Віднайти таку форму об'єднання, яка всією спільною силою забезпечувала б особистості та майну кожного з об'єднаних індивідів захист і покровительство, і завдяки якій кожен, приєднуючись до всіх, підкорявся би, втім, лише самому собі та залишався би так само вільним, як і раніше». Саме цю засадничу проблему розв'язує **суспільна угода** [contrat social].

Статті цієї **угоди** настільки зумовлені природою самого акту, що навіть найменша зміна робить їх неплідними та нездатними призвести до жодних [позитивних] наслідків. Таким чином, хоч їх, мабуть, ніколи не було формально проголошено, вони скрізь є одними й тими ж і скрізь мовчазно приймаються та визнаються – аж до тієї миті, коли, унаслідок порушення **суспільного пакту** [pact social], кожен повертається до своїх первісних прав і знову отримує свою природну свободу, натомість втрачаючи свободу, передбачену **догомовами** [conventions], заради якої він колись відмовився від природної.

Якщо ґрунтовно осмислити ці статті, то виявиться, що, зрештою, усі вони становлять одну-єдину, яка передбачає повне відчуження кожного члена об'єднання та всіх його прав на користь спільноти; оскільки передовсім кожен цілковито віддає себе всім, то виникає становище, для всіх однакове; а однакове для всіх становище ніхто не зацікавлений робити обтяжливим для інших.

[...]

/С. 281/

Отже, коли відкинути від **суспільного пакту** те, що не належить до його сутності, він звучатиме так: *кожен із нас перетворює свою особу й усю свою силу на спільне надбання, яке перебуває під верховним керівництвом загальної волі, а кожного зі членів тіла ми визнаємо невід'ємною часткою цілого.*

Цей акт об'єднання, замість приватної особи кожного з учасників угоди, одразу утворює юридичне й колективне тіло, складене зі стількох членів, скільки голосів нараховує об'єднавча асамблея; це тіло, унаслідок зазначеного акту, отримує свою єдність, своє колективне я [moi commun], своє життя і свою волю.

[...]

Книга III

/С. 351/

Розділ XVI. Про те, що встановлення способу урядування не є **угодою** [contrat]

Дехто намагався довести, що акт [...] встановлення [способу урядування] є угодою між народом і провідниками, яких він собі обрав, угодою, за якою /с. 352/ одна зі сторін зобов'язується віддавати накази, а інша – коритися їм. Певен, що зі мною погодяться, коли я визначу укладену таким чином угоду як дивну, але погляньмо, чи є вищенаведене твердження прийнятним.

[...]

Суверен, що ставить над собою зверхника – це річ безглузда й суперечлива; зобов'язати себе підкорятися володареві означає повернути собі повну свободу.

Більше того, така угода народу з тими чи іншими особами, очевидно, була б партикулярним актом; звідси випливає, що ця угода – не закон і не акт суверенітету, а, отже, не є законною.

Також кидається у вічі, що сторони, які укладають **угоду**, співвідносяться між собою лише на підставі природного закону й не мають жодного гаранта взаємних зобов'язань,

а це ніяк не узгоджується зі громадянським станом: той, у чиїх руках сила, завжди визначатиме спосіб виконання цієї **угоди**.

[...]

5 У державі існує лише одна угода – та, яка породжує суспільство, і вона виключає будь-яку іншу. Неможливо уявити собі якоїсь іншої **суспільної угоди**, котра не була б порушенням першої.

aspeninstitutekyiv.org
office@aspeninstitutekyiv.org

 [AspenKyiv](https://www.facebook.com/AspenKyiv)
 [AspenKyiv](https://www.youtube.com/AspenKyiv)
 [aspenkyiv](https://www.instagram.com/aspenkyiv)
 [KyivAspen](https://twitter.com/KyivAspen)
 [aspen-kyiv](https://www.linkedin.com/company/aspen-kyiv)